श्रीः

श्रीमद्भ्यो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः।

श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

वात्स्य वीरराघवाचार्य कृतः

कठोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

भावप्रकाशिकायां श्रुतिवचसां शाङ्करार्थमनुभाष्य।
संप्रति भाष्ये बहुशास्त्रसाधून्यर्थान्तराणि दर्शयति॥

नाचिकेतोपाख्यानमत्रैव तैत्तिरीयब्राह्मणे, महाभारते (अनुशासन ११६) च दृश्यते। इत्थं हि तत्र श्रूयते—"उशन् ह वै वाजश्रवसस्सर्ववेदसं ददौ। तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस। तँ ह कुमारँ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश। स होवाच। तत कस्मै मां दास्यसीति। द्वितीयं तृतीयम्। तँ ह परीत उवाच। मृत्यवे त्वा ददामीति। तँ ह स्मोत्थितं वागभिवदति। गौतम कुमारमिति। स होवाच। परेहि मृत्योर्गृहान्। मृत्यवे त्वाऽदामिति। तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच। तस्य स्म तिस्रो रात्रीरनाश्वान् गृहे वसतात्। स यदि त्वा पृच्छेत्। कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति। तिस्र इति प्रतिब्रूतात्। किं प्रथमाँ रात्रिमाश्ना इति। प्रजां त इति। किं द्वितीयामिति। पशूँस्त इति। किं तृतीयामिति। साधुकृत्यां त इति। तं वै प्रवसन्तं जगाम। तस्य ह तिस्रो रात्रीरनाश्वान् गृह उवास। तमागत्य पप्रच्छ। कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति। तिस्र इति प्रत्युवाच। किं प्रथमाँ रात्रिमाश्ना इति। प्रजां त इति। किं द्वितीयामिति। पशूँस्त इति। किं तृतीयामिति। साधुकृत्यां त इति। नमस्ते अस्तु भगव इति होवाच। वरं वृणीष्वेति। पितरमेव जीवन्नयानीति। द्वितीयं वृणीष्वेति। इष्टापूर्त-

योमेंऽक्षितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै तस्येष्टापूर्ते नाक्षीयेते । नास्येष्टापूर्ते क्षीयेते योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मृत्योर्मेऽपजितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै सोऽप पुनर्मृत्युमजयत्" (तै. ब्रा. ३-११-८) इति । तत्र भारते तस्यान्यादृशत्वेऽपि अन्यद्द्वयमेकीकर्तुं शक्यम् ।

कुपितेन पित्रा मृत्यवे नचिकेतसः प्रदानपर्यन्तकथा, मृत्युसदने तिस्रो रात्रीरुपोषुषा नचिकेतसा वरत्रयलाभश्चोभयत्राविशिष्टौ । तत्र मध्ये अशरीरिण्या वाचा किञ्चिद्वचनम्, अपेक्षितकार्यसिद्धये मृत्युगृहे त्रिरात्रमुपवासः कर्तव्य इति निश्चित्य मृत्युप्रवाससमयनिरीक्षणेन तत्र नचिकेतोगमनञ्चाधिकम् । एवं समयनिरीक्षणेन गन्तव्यमिति पित्रोपदिष्टमिति वाक्यसारस्यदर्शिनी भट्टभास्करव्याख्या । अशरीरिवाचोपदिष्टमिति श्रुतिनिर्वाहपरं माधवार्यव्याख्यानम् । भास्करीयानुसरणे शान्तक्रोधेन पित्रा नचिकेतसः पुनःप्रतिनिवृत्तये एवमुपायोपदेश इति स्पष्टम् । अत्रापि, 'अनुपश्य यथा पूर्वे' इति मन्त्रभाष्यावतरणदर्शने पुत्रगमनशङ्कया निर्विण्णः पितेति ज्ञायत एव । माधवीयानुसारेऽपि पुत्रं शप्त्वा निर्विण्णे पितरि वात्सल्यतामभीष्टसिद्धिश्च कथयितुमशरीरिणी वाक् प्रादुर्बभूवेति सुवचम् । ननु उपरि वीतमन्युत्वादिवरणात् क्रोधो न शान्त इति ज्ञायत इति अनुपश्येति मन्त्रस्यान्यथागतिरस्तु, मृत्युसदनं गन्तुमनिच्छन्तं पुत्रं प्रति पितुर्वचनमिदमिति वा अशरीरिवाग्वचनमिति वेति चेन्न—पित्रानुगुण्यपरस्य पितरमनपेक्षितुमेवोद्युक्तस्य पुत्रस्य पितृवचनमश्रवणनिर्बन्धकरणस्यानुचितत्वात् । अतोऽस्य पुत्रं प्रति कथनरूपत्वं न युक्तमिति अशरीरिवाचो वा पुत्रस्य वा वचनमिदमित्येव वक्तव्यम् । तत्र पुत्रकर्तृकं वचनमित्युक्तौ मृत्योत्साहः आत्मजिज्ञासोपयुक्तगुणवत्त्वं च सिध्यतीति भाष्यदृशा

॥ श्रीः ॥

श्री श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।
रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

सरणिरेव ज्यायसी । एवंच पितुः स्वयमेव वीतमन्युत्वेपि पुनर्वीतमन्युत्ववरणम्, ऋजुरप्ययं पुत्रः कदाचित् परकृतक्षोभवशात् यमसदनमप्राप्य निवृत्तः स्यादिति स्वागसत्यत्वापत्यादिशङ्कया पितुस्सहसा मन्युसंभावनया कृतमिति सुवचम् ॥

तथाचायं कथासारः—वाजश्रवसेन सर्वस्वदक्षिणयज्ञकरणम्, जरद्गवीप्रदस्य पितुः क्रतोस्साद्गुण्याय पुत्रेण स्वात्मनोपि प्रदाननिर्बन्धनम्, पित्रा मृत्यवे त्वा ददामीति वचनम्, अशरीरिवाक्प्रादुर्भावः, पितृनिर्वेदसमाधानम्, पुत्रप्रतिनिवृत्त्यौपयिकगमनप्रकारोपदेशः, तथा गमनम्, मृत्युना त्रिरात्रोपवासिने वरत्रयदानम्, पितृसौमनस्य-नाचिकेताग्नि-मोक्षतत्त्वरूपवरत्रयवरणमिति ॥ अत्र ब्रह्मविद्याग्रहणेन शाश्वतगुरुशिष्यभावसंबन्धसंपादनात् पुनरागतेपि पुत्रे मृत्योस्तं प्रति स्वामित्वं न लोपितमिति न दत्तापहार इति ध्येयम् ॥

महाभारते तु कथैवम्—औद्दालकिना दीक्षासमाप्तौ स्वपुत्रं नाचिकेतं (न तु नचिकेतसं) प्रति नदीतीरात् स्वनिक्षिप्तदर्भपुष्पाद्यानयनकथनम्, नाचिकेतेन, 'तत्र तत्र पश्यामि' इत्युक्तिः, क्षुत्पिपासोपहतेन पित्रा यमं पश्येति शापः, नाचिकेतस्य साञ्जलिबन्धं गतसत्त्वस्य भुवि पतनम्, पितृरोदनम्, पुत्रेण यमलोके यमदर्शनम्, पित्रा पश्येत्येवोक्तत्वात् दर्शनस्य निष्पन्नतया यमेन पुनर्निवर्तनम्, तदा नाचिकेतं प्रति तत्प्रार्थनया गोप्रदायिजनभोगस्थानादिप्रदर्शनेन गोदानप्रभाववर्णनम्, सुप्तप्रबुद्धेनेव समुत्थितेन पुत्रेण पितृसमाधानपूर्वं स्वानुभूतविभववर्णनमिति ॥ अत्र ब्राह्मणैकरस्यप्रदर्शनार्थं प्रथमस्यामस्यामुपनिषदि ब्राह्मणवाक्यैरुपक्रम आदृत इति ॥

श्री

कठोपनिषत्

[शान्तिपाठ –सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ओंशान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥]

हरिः ओम्—उशन् ह वै वाजश्रवसस्सर्ववेदसं ददौ ।

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम्

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरस्स्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥
व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्यान् गुरूनपि ।
व्याख्यास्ये विदुषां प्रीत्यै कठवल्लीर्य(र्हीं य)थामति ॥

उशन् ह वै वाजश्रवसस्सर्ववेदसं ददौ । उशन् कामयमानः । 'वश कान्तौ' इत्यस्मात् शतरि ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणम् । ह वै इति वृत्तार्थस्मरणार्थौ निपातौ । फलमिति शेषः । वाजश्रवसः वाजेन

1 उशन्निति वाजश्रवसस्य नामधेयम्, श्रुतिषु तत्तन्नाम तत्तत्कुलपूर्वपुरुषनामोभयनिर्देशेन तत्तत्कीर्तनस्यैव सर्वत्र दर्शनादिति यद्यपि सुवचम् । भट्टभास्करभाष्यमप्यत्रानुकूलमिव — तथापि धनन्तनादस्य नामत्वासाम्यात्, यौगिकत्वे, क्रियमाणस्य कर्मणः फलस्य चासिद्ध्या नचिकेतसः प्रतुमाद्गुण्यलाभस्यानुचितमिति चोरस्य इति च यथाशाङ्करमेव व्याख्यातम् ॥ 'औद्दालकिरारुणि' इत्युपरि नामान्तरदर्शनात् वाजश्रवा इति यौगिकमित्यभिप्रायेण व्युत्पादयति वाजेनेति । 'रूढिर्वा वाजश्रवस इति' इति पाठो दृश्यते । शाङ्करे तु वाजश्रवा इति रूढिः, तत्पुत्रो वाजश्रवस इति । 'एतद्ध स्म वै

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥ तं ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश । सोऽमन्यत (?) ॥ २ ॥

अन्नेन दानादिकर्मभूतेन श्रवः-कीर्तिः यस्य स वाजश्रवाः । तस्यापत्यं वाजश्रवसः । रूढिर्वा वाजश्रवसः(वाः?) इति । 'स किल ऋषिः विश्वजिता सर्वस्वदक्षिणेन यजमानः तस्मिन् क्रतौ **सर्ववेदसं** सर्वस्वं **ददौ** दत्तवानित्यर्थः। **उशन्**नित्यनेन कर्मणः काम्यत्वात् दक्षिणासाद्गुण्यमावश्यकमिति सूच्यते ॥

तस्य ह....पुत्र आस । **आस** बभूव । 'छन्दस्युभयथा'इति लिटः सार्वधातुकत्वात् 'स्वस्तये तार्क्ष्यम्' इत्यादिवत् अस्तेर्भूभावाभावः । **तं ....श्रद्धाऽऽविवेश** । **तं** नचिकेतसं **कुमारं सन्त** बालमेव सन्तम्, ऋत्विग्भ्यो **दक्षिणासु** गोषु **नीयमानासु** सतीषु **श्रद्धा** आस्तिक्यबुद्धिः पितुर्हितकामप्रयुक्ता **आविवेश** आविष्टवती ॥

(दक्षिणास्विति वचनविचारः)

यद्यपि यत् आनतिकरं द्रव्यम्, तद् 'दक्षिणे'त्युच्यते । एका चासौ क्रतावानतिरिति तदुपाधिको दक्षिणाशब्दः एकवचनान्ततामेव

तद्विद्वांसो वाजश्रवसा गौतमाः' (तै. ब्रा. ३-११-८) इति बहूनां वाजश्रवसत्वकथनाच्च वाजश्रवसपदं रूढम्, किन्तु वाजश्रवःपदमिन्येवौचित्यसिद्धमपि । तस्माद्रूढिर्वा वाजश्रवा इतीति पाठः स्यात् । अन्यथा पुनः—रूढत्वे कल्प्ये वाजश्रवस इत्यस्यैव वर्णसमुदायस्य रूढत्वे को दोषः? एवं च तत्पितुः उद्दालक इति वक्ष्यमाणं नाम भविष्यति । वाजश्रवसा इति बहुवचनं तु वाजश्रवसगोत्रजानामपि वाजश्रवसत्वादित्याशयो वर्णनीयः । सर्वं वेदो धनं सर्ववेदसम् । 'अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि' इति तत्पुरुषात् टच् ।

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

लभते । अत एव भूनामकैकाहक्रतौ, 'तस्य धेनुर्दक्षिणा' इत्यत्र कृत्स्नस्य गवाश्वादे प्राकृतस्य दाक्षिण्यस्य निवृत्तिरिति 'तस्य धेनुरिति गवाम्' इति दाशमिकाधिकरणे(10-3-19) स्थितम्— तथापि दक्षिणाशब्दोऽत्र भृतिवचन । स च कर्मापेक्षयापि प्रवर्तते, अस्मिन् कर्मणीय भृतिरिति । कर्तुरपेक्षयापि प्रवर्तते, अस्मिन् कर्मणि अस्य पुरुषस्येय भृतिरिति । ततश्च ऋत्विग्बहुत्वापेक्षया दक्षिणाबहुत्वसंभवात् **दक्षिणास्विति** बहुवचनमुपपद्यते । अत एव ऋतपेये 'औदुम्बरस्सोमचमसो दक्षिणा, स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय' इत्यत्र एकवाक्यतापक्षे ब्रह्मभागमात्रेपि दक्षिणाशब्दस्यावयवलक्षणामन्तरेण मुख्यत्वोपपत्तेस्त मात्रबाध इत्युक्त दशमे, 'यदि तु ब्रह्मणस्तदून तद्विकारस्स्यात्' इत्यधिकरणे(10-3-20) । ततश्च क्रत्वपेक्षया दक्षिणैक्येपि ऋत्विगपेक्षया दक्षिणाभेदसंभवात् **दक्षिणास्विति** बहुवचनस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥

श्रद्धाप्रकारमेव दर्शयति [**सोऽमन्यत**³] **पीतोदका जग्धतृणाः** . **ता ददत्** ॥ पीतमुदक याभिस्ता **पीतोदकाः** , जग्ध भक्षित तृण याभिस्ता **जग्धतृणाः**, दुग्ध दोह क्षीराख्यो यासु (भि) ता **दुग्धदोहाः**, **निरिन्द्रियाः** अप्रजननसमर्था , जीर्णा निष्फला इति यावत् । या एवभूता गाव , ता ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाबुद्ध्या ददत्

३ पीतोदका इत्यादा क्तप्रत्ययेन भूतकालवाचिना इदानीं पानादि न कुर्वन्तीति ज्ञापनादत्यन्तजरठत्वाशक्तत्वलाभ । इमा गाव इत्यध्याहार्यम् । ता इत्यत्र गा इति पाठ स्याद्वेति विमृश्यम् ।

स होवाच पितरम्, तत कस्मै मा दास्यसीति। द्वितीय तृतीयम्। ते होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति॥ ४॥ वहूनामेमि प्रथमो वहूनामेमि मध्यम । किं स्वित् यमस्य कर्तव्य यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ ५॥

प्रयच्छन्—अनन्दाः अमुखा ते शास्त्रसिद्धा लोकाः सन्ति, नाम खलु—तान् स यजमानो गच्छति। एवममन्यतेत्यर्थ ॥ ३॥

स होवाच पितर...तृतीयम् । दीयमानदक्षिणानैगुण्य मन्यमान नचिकेता स्वात्मदानेनापि पितु क्रतुसाद्गुण्यमिच्छन् आस्तिकाग्रेसर पितरमुपगम्योवाच, **तत** हे तात! कस्मै ऋत्विजे दक्षिणार्थे मा दास्यसीति। स एवमुक्तेनापि पित्रा उपेक्ष्यमाणोऽपि द्वितीय तृतीय मपि पर्याय कस्मै मा दास्यसीत्युवाच। **तःहोवाच...।** एव वहु (मुहु) निर्बध्यमान पिता कुपित त पुत्रम्, **मृत्यवे त्वा ददामी**त्युक्तवान्॥

एवमुक्तोपि पुत्र विगतसाध्वसशोक पितरमुवाच **वहूनामेमि** । *सर्वेषा मृत्युसदनगन्तॄणा पुरतो मध्ये वा गच्छामि, न तु मन्थर* पश्चात्। मृत्युसदनगमने न कोपि मम विचार इति भाव। किं तर्हीत्यत्राह **किंस्वित् करिष्यति**। *मृत्युर्यदद्य मया करिष्यति तत्तादृश यमस्य*

---

५ प्रथम एमि, मध्यम एमीत्यत्र मुख्यया शिष्यवृत्त्या मध्य मया वा पितृसविधे गच्छामि, न त्वधमया। तादृश मा नून क्रोधाविष्ट एवमुक्तवानिति शाकरं व्याख्यानमुपपक्ष्य, यमसदन प्रति प्रथमो मध्यमो वा गच्छामीति उत्साहसूचकमृजुमर्थमाह एवमुक्त इत्यादिना। विवेकिना हि दासेन स्वामिनिदेशमप्रतीक्ष्य तदभि मतमभ्यूह्य किंकरेण भाव्यम्। अत इहैव मनसि विचारयति किं स्विदित्यादि।

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथा(ऽ)परे । सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥ ६ ॥ वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् । तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

कर्तव्यं किं वा ? पूर्णकामस्य मृत्योः मादृशेन बालकेन किं प्रयोजनं स्यात् ? येन ऋत्विग्भ्य इव तस्मै मदर्पणं सफलं स्यात् । अत एतदेवानुशोचामीति भावः ॥ ५ ॥

साध्वसरोषावेशहीनमीदृशं पुत्रवाक्यं श्रुत्वा, 'क्रोधावेशात् मया मृत्यवे त्वा ददामीत्युक्तम् । नेदृशं पुत्रं मृत्यवे दातुमुत्सहे' इति पश्चात्तप्तहृदयं पितरमालोक्योवाच अनुपश्य....तथाऽपरे । पितामहादयः यथा मृषावादं विनैव स्थिताः, यथा चापरे साधवोऽद्यापि तिष्ठन्ति, तान् अन्वीक्ष्य तथा वर्तितव्यमिति भावः । सस्यमिव.... पुनः । मर्त्यः सस्यमिवाल्पेनापि कालेन जीर्यति । जीर्णश्च मृत्वा सस्यमिव पुनराजायते । एवमनित्ये जीवलोके किं मृषाकरणेन ? पालय सत्यम् प्रेषय मां मृत्यव इति भावः ॥ ६ ॥

एवमुक्त्वा प्रेषितः प्रोषितस्य मृत्योर्द्वारि तिस्रो रात्रीरनश्नन् उवास । ततः प्रोष्य आगतं यमद्वास्था वृद्धा ऊचुः, वैश्वानरः ....वैवस्वतोदकम्॥ साक्षादग्निरेव अतिथिर्ब्राह्मणः सन् गृहान् प्रविशति । तस्याग्नेरेतां पाद्यासनदानादिलक्षणां शान्तिं कुर्वन्ति सन्तः, 'तदपचारेण दग्धा मा भूम'

---

६. अत्र वक्तव्यं टिप्पण्युपक्रम एवोक्तम् ।

७. 'एवमुक्त्वा प्रेषित' इत्यत्र उक्तिप्रेषणयोः समानकर्तृकत्वाभावात् एवमुक्त्या प्रेषित इति पाठः स्यादित्यालोचितम् । न्यायरक्षामण्यामपि ईदृशवाक्यस्यैव दर्शनात् उक्तस्यैव अनश्नन्नुवासे-

आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृताञ्च इष्टापूर्ते पुत्रपशूंश्च सर्वान्। एतद् वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८॥
तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः। नमस्ते-

---

इति । अत हे वैवस्वत! नचिकेतसे पाद्यार्थमुदकं हर आहरेत्यर्थः ॥७

अकरणे प्रत्यवायं च दर्शयन्ति स्म आशाप्रतीक्षे सङ्गतं ....गृहे ॥ यस्य अल्पमेधसः अल्पप्रज्ञस्य पुरुषस्य गृहे अनश्नन् अभुञ्जान अतिथिर्वसति, तस्य आशाप्रतीक्षे कामसङ्कल्पौ । यद्वा अनुत्पन्नवस्तुविषयेच्छा आशा ; उत्पन्नवस्तुप्राप्तीच्छा प्रतीक्षा । सङ्गतम् सत्सङ्गमम् । सूनृताम् सत्यप्रियवाचम् । इष्टापूर्ते-इष्टं यागादि, पूर्तं खातादि । पुत्रान् पशूंश्च, एतत् अनशनरूपं पापं वृङ्क्ते वर्जयति नाशयतीत्यर्थः । वृजी वर्जने । रुधादित्वात् श्नम्। वृजि वर्जने इत्यस्माद्धातोर्वा इदितो नुम् । अदादित्वात् शपो लुक् ॥८

एवं वृद्धैरुक्तो मृत्युः नचिकेतसमुवाच तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन् अतिथिर्नमस्यः । मे गृहे यस्माद्धेतो हे ब्रह्मन्! नमस्कारार्होऽतिथिस्त्वं तिस्रो रात्रीरभुञ्जान एव अवात्सीरित्यर्थः ।

त्यत्रान्वयेन निर्वाहो भाव्यः। अनश्नन्नित्यनेन, मृत्युप्रवासकाले तदितरैः प्रार्थितोऽपि नाश्नाति इति द्योत्यते। हरेत्यस्य अपहरेति नार्थ इति ज्ञापनाय आहरेत्युक्तम् । नयेति वा आनयेति वाऽर्थ इति भावः ।

८ वृजि इति । व्यत्ययेनात्मनेपदनिर्वाहे हेतुः, अदादिधातुर्ग्रहीतः । तस्य ईदित्त्वपक्षे इदित्त्वमप्यनुमन्तव्यमिति इदन्ततया ग्रहणम् । तदादरणफलं दर्शयति इदितो नुमिति ॥

ऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ ९ ॥

'नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु'। स्पष्टोऽर्थः। तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व। तस्माद्धेतोः — मह्यं स्वस्ति यथा स्यादित्येतमर्थं त्रीन् वरान् प्रति उद्दिश्य वृणीष्व-प्रार्थयस्व। तव लिप्साभावेऽपि मदनुग्र-

---

९. अत्र, प्रति-उद्दिश्य वृणीष्व-प्रार्थयस्व इत्येव तालपत्रपाठः, न तु प्रार्थयेति, न वा, प्रति तानुद्दिश्येति पूनामुद्रितवत्। अत्र वरान् वृणीष्वेति श्रुत्यनुसारात्, उपरि निष्कृष्टार्थवर्णनानुरोधाच्च वरानित्यस्य वृणीष्वेत्यनेनैवान्वयः। प्रति इत्यस्य प्रतिनिधितयेत्यर्थे पूर्वं 'वृङ्क्ते' इत्युक्तवर्जनप्रतिनिधितयेत्यर्थः। प्रत्यनीकतयेत्यर्थे रात्रित्रयातिक्रमदोषपरिहारार्थमिति यावत्। रात्रित्रयापादितानिष्टत्रयपरिहारप्रत्युपकारभूतान् वरानिति वाऽर्थः। 'तत्प्रतिविधानप्रवृत्त' इति श्रीभाष्यानुसारात् रात्रित्रयोपवासप्रतिकारभूतान् वरानिति वाऽर्थः। सर्वाभिप्रायेण प्रति उद्दिश्येति सामान्यत उक्तम्—उपवासरात्रित्रित्वमुद्दिश्य, आशाप्रतीक्षादिवर्जनाभावमुद्दिश्य, स्वस्तिभावमुद्दिश्येत्येवं कोऽप्यर्थो भविष्यतीति। अत्र प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति इतिवत् 'तस्मात् प्रति' इत्यस्य उपवासविशिष्टवासप्रतिनिधिभूतानित्यर्थे वराणां तत्स्थानापन्नत्वरूपतत्प्रतिनिधित्वं दुरुपपादम्। वराणां तदापादितानिष्टपरिहारकतया तत्प्रतिकारभूतत्वात्। वरवरणमाशाप्रतीक्षादिवर्जनप्रतिनिधितया कर्तव्यमित्यर्थ इति चेत्-तर्हि तस्मादित्यस्य वर्जनार्थकत्वे, पूर्वम् अशात्सीरिति यत् तस्मादिति यच्छब्दप्रतिनिर्देशता तस्मादित्यस्य न स्यात्। यत् इत्यस्य यादृशवर्जनाद्धेतोरित्यर्थवर्णनं क्लिष्टम्, तस्य नचिकेतउद्दिष्टमुख्यफलत्वाभावात्। इष्टफलत्वेन यत्तच्छब्दाभ्यां हेतुत्वेन कथनं युक्तम्। एवं यस्माद्धेतोरेवं वासः कृतः तस्माद्धेतोरित्यस्य, वासस्यैवं कृतत्वाद्धेतो-

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो।
त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत् प्रतीत एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः (एम्)। सुखं

हार्थमनशनरात्रिसमसंख्याकान् त्रीन् वरान् वृणीष्वेति भावः (त्यर्थः)॥

एवं प्रार्थितो नचिकेतास्त्वाह—**शान्तसङ्कल्पस्सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो** । हे मृत्यो! मत्पुत्रो यमं प्राप्य किं करिष्यतीति मद्विषयचिन्तारहितः प्रसन्नमनाः **माऽभि**—मां प्रति मम पिता गौतमः **वीतमन्युः** वीतरोषश्च यथा स्यादित्यर्थः । किञ्च **त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत् प्रतीतः** । त्वया गृहाय प्रेषितं **मा अभि-मां** प्रति **प्रतीतः** यथापूर्वं प्रीतस्सन् वदेत् । यद्वा **अभिवदेत्** आशिषं प्रयुङ्क्ताम् । 'अभिवदति नाभिवादयते' इति स्मृतिषु अभिवदनस्य आशीर्वादे प्रयोगात् । **एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे**-स्पष्टोऽर्थः ॥

एवमुक्तो मृत्युः प्रत्युवाच-**यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीतः** । यथापूर्वं त्वयि हृष्टो भविता । **औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः(एम्)** । उद्दालक

रित्यत्रैव पर्यवसानमित्यपि सुवचम् । एवमेव बहुलं प्रयोगदर्शनात् । अतः प्रतिशब्दयोगे पञ्चमीत्यनङ्गीकृत्य हेतुपञ्चमी आदृतेति भाति ।

१०. 'नायं यमसदनमगत्वा वा यमेनाननुज्ञातो वा निवृत्तः । किन्तु तत्प्रसृष्ट एव समागत इति प्रत्ययाधीनो हर्षः प्रतीतपदेन गम्यते । 'ख्याते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । अत्र 'यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत' इत्युत्तरमन्त्रे प्रीत इत्यर्थ एव स्वरस इति इहापि तथेति सूचयितुं यथापूर्वमिति, यथा पुरस्तादिति पदार्थोक्तिः ।

११. 'उद्दालक आरुणिः' इति तत्रतत्र (छा. ५. वृ. ५-७; ८-३.) दर्शनात् अरुणगोत्रापत्ये च आरुणेय इति प्रयोगस्य श्वेतकेतौ

रात्रीश्शयिता वीतमन्युस्त्वां(?) ददृशिवान् मृत्युमुखात् प्रमुक्तम् ॥११
स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।

एव औद्दालकिः । अरुणस्य अपत्यं आरुणिः । द्व्यामुष्यायणो वा । उद्दालकस्यापत्यम् अरुणस्य गोत्रापत्यमिति वार्थः । **मत्प्रसृष्टः** मदनुज्ञातः मदनुगृहीतस्सन् । मदनुग्रहादित्यर्थः । **सुखं रात्रीश्शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम्**—त्वयि विगतमन्युस्सन् उत्तरा अपि रात्रीस्सुखं शयिता । लुट् । सुखनिद्रां प्राप्स्यतीति यावत् । **ददृशिवान् (?)** दृष्टवान् सन्नित्यर्थः । क्वसन्तोऽयं शब्दः । 'दृशेश्चेति वक्तव्यम्' इति क्वसोरिट् । छान्दसो द्विवचनाभाव । मत्प्र- **सृष्टम्** इति द्वितीयान्तपाठे मत्प्रेषितं त्वामिति योजना ॥ ११ ॥

नचिकेता वरं द्वितीयं प्रार्थयते—'स्वर्गे लोके' इत्यादिना मन्त्रद्वयेन । **स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति** । अत्र स्वर्गशब्दो मोक्षस्थानपरः । यथा चैतत् तथोत्तरत्र वक्ष्यते । **न तत्र त्वम् , न जरया बिभेति** । हे मृत्यो ! त्वं तत्र न प्रभवसि । जरायुक्तस्सन्

दर्शनाद् उद्दालकपुत्र इत्यर्थमविवक्षन् आह—उद्दालक एवेति । द्व्यामुष्यायण इति । अमुष्य प्रख्यातस्यापत्यमामुष्यायणः । स एव पुत्रिकापुत्रत्वादिना द्वयोस्संबन्धी चेत्, द्व्यामुष्यायणः ॥ 'छन्दसीरः' (८-२.१५) इति सूत्रात् मतोर्मस्य वः स्यादिति ददृशिवानित्यस्य ददृशिमा- नित्यर्थवर्णने स्वामिनि द्वितीया न स्यादित्यन्यथा व्याख्येयं इत्यन्ये ॥ ददृशिवानिति माध्वशांकर्योः । ददर्शिवानिति नारकोशे ।

१२. अग्नि परिष्यमाणः न पश्चान्येन स्याभिमतो स्वर्गं प्राप्त- कामित्याप्रलयति स्वर्गं इति मन्त्रेण। पश्यते। १०. मन्ते पितरं चतापिनम्।

उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥
स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥
प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

निमेति । जरातो न निमेति । तत्र वर्तमानः पुरुष इति शेषः । उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके । अशनाया—बुभुक्षा । अत्रापि स्वर्गशब्दो मोक्षस्थानपरः ॥ १२ ॥

स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो । पुराणादिप्रसिद्ध-सार्वज्ञ्यस्त्वं स्वर्गप्रयोजनकमग्निं जानासि । 'स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः' इति प्रयोजनमित्यर्थे यत् । स्थण्डिलरूपाग्नेः स्वर्गप्रयोजनकत्वं च उपासनाद्वारेति उत्तरत्र स्फुटम् । प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् । श्रद्दधानाय मोक्षश्रद्धावते । स्वर्गलोकेन तव किं सिद्ध्यतीत्यत्राह— स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते । स्वर्गो लोको येषां ते । परमपदं प्राप्ता इत्यर्थः । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्वकत्वात् स्वरूपाविर्भावलक्षणमोक्षशब्दितामृत-त्वस्येति भावः । एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण । स्पष्टम् ॥ १३ ॥

एवमुक्तो मृत्युराह, प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध । प्रार्थिनवते तुभ्यं प्रब्रवीमि । 'व्यवहिताश्च' इति व्यवहितप्रयोगः । मे मम उपदेशाज्जानीहीत्यर्थः । ज्ञानस्य फलं दर्शयति स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठाम् । अनन्तस्य विष्णोः लोकः ; तत्प्राप्तिम् । 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाण

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत् प्रत्यवदत् यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनराह [1]तुष्टः ॥ १५ ॥

त्वात् । अथो—तत्प्राप्त्यनन्तरं प्रतिष्ठाम्—अपुनरावृत्तिं च । लभन इति शेषः । तद्ज्ञानस्यैतादृशसामर्थ्यं कथं संभवतीति मन्यमानं प्रत्याह—विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् । ब्रह्मोपासनाङ्गतया एतद्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वलक्षणमेतत्स्वरूपं गुहायां निहितमन्ये न जानन्ति । त्वं जानीहीति भावः । यद्वा ज्ञानार्थकस्य विदेर्लाभार्थकत्वसंभवात् अग्निं प्रजानन् त्वमनन्तलोकाप्तिं प्रतिष्ठां लभस्वेत्युक्ते हेतुहेतुमद्भावस्सिद्धो भवति । प्रजानन् । 'लक्षणहेत्वोः—' इति शतृप्रत्ययः ॥ १४ ॥

अनन्तरं श्रुतिवाक्यम्—लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै । लोकस्य आदिं हेतुम्; स्वर्ग्यमिति यावत् । तमग्निमुवाच । या इष्टका यावतीर्वा यथा वा । यल्लक्षणा इष्टकाश्चेतव्याः, यत्संख्याकाः, येन प्रकारेण चेतव्याः, तत् सर्वमुक्तवानित्यर्थः । यावतीरिति पूर्वसवर्णश्छान्दसः । स चापि तत् प्रत्यवदत् यथोक्तम् । स च नचिकेताः तत् उक्तं (श्रुतं) सर्वं तथैवानूदितवानित्यर्थः । अथास्य मृत्युः पुनराह तुष्टः । शिष्यस्य ग्रहणसामर्थ्यदर्शनेन संतुष्टस्सन् मृत्युः पुनरप्युक्तवानित्यर्थः ॥ १५ ॥

---

१४. लाभार्थेति । विद्धि अनुभवेत्युक्तौ लाभ एवोक्तो भवतीति । लभन इत्यध्याहारे गौरवादेतत्पक्षावलम्बनम् । एवञ्च एतद्विन्ति पदच्छेदमकृत्वा एतमिति कृत्वा गुहानिहितनदात्मरूपमग्निं प्रजानन्नित्यन्वयोऽपि कामममस्तु । प्रजानञ्चोपासनं स्यात् ॥
१५. यावतीरिति यावत्य इत्यर्थः । वाकारस्समुच्चये । [1] पुनरेवाहेति शां

तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददानि[1] (मि) भूयः ।
तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः [2]सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू । ब्रह्मजज्ञं

तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा । सन्तुष्यन् महामना मृत्युः नचिकेतसमब्रवीत् । **वरं तवेहाद्य ददानि(मि) भूयः** । पुनश्चतुर्थं वरं ददानि = प्रयच्छानीति (वरं प्रयच्छामीति) । किं तत् ? तत्राह **तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः** । मयोच्यमानोऽग्निस्तवैव नाम्ना 'नाचिकेतः' इति प्रसिद्धो भविता । किञ्च **सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण**—विचित्रां सृङ्कां शब्दवतीं रत्नमालां स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुनरपि कर्म स्तौति—**त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू** । **त्रिणाचिकेतः**—'अयं वाव यः पवते' इत्याद्यनुवाकत्रयाध्यायी । **त्रिकर्मकृत्**—यजनाध्ययनदानकृत् पाक-

१६. १. ददानीति भाष्येऽपि । २. सृङ्काशब्दनिष्पत्तिर्विचार्या । सृकिधातोर्गत्यर्थात् सृङ्केति रूपं निष्पद्यते । अत्र शाङ्करे गत्यर्थो-प्युक्तः । एतद्भाष्येऽपि २-३. मन्त्रे वक्ष्यते । शाङ्करे अत्र मन्त्रे अकुत्सितेति, तत्र च कुत्सितेति गतिविशेषणमौचित्यात् स्वयं पूरितम् । न तु सृङ्काशब्दार्थः । मिथो विरोधप्रसङ्गात् । ब्रह्मविद्याभरणे स्रङ्केति क्वचिन्मुद्रितम् । रत्नमालारूपार्थे सृङित्यनुकरणशब्दग्रहणेन सृङिति कायति शब्दं करोतीति सृङ्केति कथञ्चित् व्युत्पत्त्या स्याद्वा, अन्यथा वेति विमृश्यम् । गत्यर्थकत्वपक्षेऽपि आर्द्रस्निग्ध (शैवलित) देशाऽऽपतित न्यस्यमानपदाकर्षणं सृडित्यनुकारार्हमिति तादृशी गतिः सृङ्का (சறுக்கல்) स्यात्; 'सुषु' इत्यनुकरणमूलक सुषुम्नापदवत् । एवमनुकरणधियेव रत्नमालापक्षे शब्दवतीति विशेषणमपि दत्तं भाष्ये ।

देवमीड्य विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

यज्ञहनिर्यज्ञसोमयजकृद्वा त्रीमः अग्निभि [1]स्त्रिनुष्ठितैरग्निभि [हेतुभि ?] सन्धिम्-परमात्मोपासनेन सबन्धम् एत्य प्राप्य जन्ममृत्यू तरतीत्यर्थ , 'करोति तत् येन पुनर्न जायते' इत्यनेनैकार्थ्यात् । एवमेव ह्यय मन्त्र 'त्रयाणामेव चैवम् (1-4 6) इति सूत्रे व्यासार्यैर्विवृत । त्रिभिरेत्य सन्धि-मिति निर्दिष्टमङ्गिभूत परमात्मोपासनमाह–ब्रह्मजज्ञ देवमीड्य विदित्वा । अय मन्त्रखण्ड , 'विशेषणाच्च' (1 2 12) इति सूत्रभाष्ये, "ब्रह्मजज्ञ – जीव । ब्रह्मणो जातत्वात् ज्ञत्वाच्च । त देवमीड्य विदित्वा = जीवात्मान मुपासक ब्रह्मात्मकत्वेनावगम्येत्यर्थ " इति विवृत । देवशब्दस्य परमात्मवाचितया जीवपरयोश्चैक्यासभवादत्रत्यदेवशब्दस्य परमात्मात्म-कत्वपर्यन्तोऽर्थ इति भाष्याभिप्राय । निचाय्येमां शान्तिमत्यन्त-मेति । निचाय्य ब्रह्मात्मक स्वात्मान साक्षात्कृत्य । इमां—

1 त्रिरिति न व्यासार्योक्तम् । अग्निशब्दस्य स्थण्डिल परतया त्रिश्चयनस्य कार्यतयैवम् ।

१७ त्रयाध्यायीति । अय भाव —त्रिणाचिकेतपदस्य त्रिर्ना-चिकेताग्निचयनकर्तृत्यर्थस्वीकारे उत्तरमन्त्रे य एव विद्वाश्चिनुत इति त्रिणाचिकेतपदेन सह प्रयोगोऽनुपपन्न । त्रयमेतद्विदित्वा य एव विद्वाश्चाचिकेत चिनुते, स त्रिणाचिकेतो मोदत इत्युत्तरार्धान्वये क्लेश । अत , 'त्रिसुपर्ण पठन्ति' इत्यत्रेवानुवाकपरतया 'अय वाव' त्यनुवानत्रयाध्यायीत्यर्थ उक्त । यद्यपि षष्ठप्रभृत्यनुवाकत्रयात्मकोऽपि भागो नाचिकेतविषयक , मन्त्राणा पाठात् । अत एव कृत्स्नप्रपा-ठक नाचिकेताग्निप्रतिपादक अथापि नाचिकेतब्राह्मण त्रयोऽनुवाका इति भट्टभास्करोक्तत्वात् तत्प्राधान्यविवक्षा युज्यते । अस्तु वा उशन्नित्यनुवाकस्य वाजश्रवसाना दक्षिणातत्त्वविवेकित्वमात्रपरतया

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतत् विदित्वा य एवं विद्वाँश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

'त्रिकर्मकृत्तरती'ति [1]पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टं संसाररूपानर्थशान्तिमेतीत्यर्थः॥ १७

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा । त्रिणाचिकेतः ; उक्तोऽर्थः । त्रयमेतत् [विदित्वा] 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यम्' इति मन्त्रनिर्दिष्ट ब्रह्मस्वरूपं तदात्मकस्वात्मस्वरूपं 'त्रिभिरेत्य संधि'मिति निर्दिष्टमग्निस्वरूपं च विदित्वा— गुरूपदेशेन शास्त्रतो वा ज्ञात्वा । य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् । एतादृशार्थत्रयानुसंधानपूर्वकं नाचिकेतमग्निं यश्चिनुते । स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य । सः मृत्युपाशान्-रागद्वेषादिलक्षणान् । पुरतः— शरीरपातात्पूर्वमेव । प्रणोद्य-तिर-

---

नाचिकेताग्निविषयविधिविशेषरहितत्वादनुवाकत्रयमेवोपयोग्युपासनपरमिति तावन्मात्रविवक्षेति । न च कृत्स्नाध्ययनं विनाऽनुष्ठानाप्रसक्तेरनुवाकत्रयाध्ययनं किमिति वक्तव्यमिति वाच्यम् ; तथा सति, 'न ह्यविद्वानधिकृतोऽस्ति' इति न्यायेन वैदुष्यस्याप्यर्थसिद्धतया 'त्रयमेतद्विदित्वा, य एवं विद्वान्' इत्यस्यापि व्यर्थत्वात् । त्रिकर्मकृदित्यस्यापि स्वतस्सिद्धतया वैयर्थ्याच्च । सनियमसम्पादितार्थज्ञानादौ आदरप्रदर्शनाय तत्तदिति चेत्—तादृशाध्ययने तत्प्रदर्शनार्थमप्यस्तु । अत उपासनादिविशेषविधायकानुवाकत्रयमत्र विशिष्योक्तमिति ॥ मृत्युमित्यनुक्त्वा जन्ममृत्यू इति कथनात्, 'अप पुनर्मृत्युं जयति, योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते' इति पुनर्मृत्युनास्तिस्युक्तिः पुनर्जन्माभावादेवेति ज्ञायते । तथाचावतारहस्यचिन्तनादिव इतोऽप्यस्मिन् जन्मन्येव मुक्तिरिति स्यात् । अत एव येयं प्रेत इति ईदृशप्रकृताधिकाराभिप्रायणमभिमतमित्यतीव स्वरसम् ॥

1 पूर्वमन्त्रेति । पूर्वं मन्त्रस्य पूर्वमन्त्रः । मन्त्रपूर्वार्धेत्यर्थः । पूर्वमन्त्रेति पाठः स्याद्वा ।

[19]यो वा ए(प्ये)ता ब्रह्मजज्ञात्मभूता चिति विदित्वा चिनुते नाचिकेतम्
स एव भूत्वा ब्रह्मजज्ञात्मभूत करोति तद् येन पुनर्न जायते ॥१९॥
एष तेऽग्निर्नचिकेत स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । एतमग्नि

स्कृत्य । जीवद्दशायामेव रागादिरहितस्सन्नित्यर्थ । **शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके** । पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

यो वा ए(प्ये)ता येन पुनर्न जायते । य एता चितिं **ब्रह्मजज्ञात्मभूतां विदित्वा**—ब्रह्मात्मकस्वस्वरूपतय ऽनुसधाय नाचिकेतमग्निं **चिनुते, स एव** ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानशाली सन् अपुनर्भवहेतुभूत यद्भगवदुपासनम्, तदनुतिष्ठति । ततश्चाग्नौ भगवदात्मकस्वात्मत्वा (स्वात्मा)नुसन्धानपूर्वकमेव चयन 'त्रिभिरेत्य सन्धि त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू' इति पूर्वमन्त्रे भगवदुपासनद्व रा मोक्षसाधनतया निर्दिष्टम्, नान्यदिति भाव । अय च मन्त्र केषुचित्कोशेषु न दृष्ट, कैश्चिद्व्याकृतश्च । अथापि प्रत्ययिततमैर्व्यासार्यादिभिरेव व्याख्यातत्वान्न प्रक्षेपशङ्का कार्या ॥ १९ ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यः । उपदिष्ट इति शेष । **यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण** । स्पष्टोऽर्थ । किञ्च **एतमग्निं तवैव**

---

१९ यो वा एतामिति श्रुतप्रकाशिकापाठ । तत्र वै इति छेद । ब्रह्मात्मकस्वस्वरूपतयेति । अत्र श्रुतप्रकाशिका (१४६ सू) "यो वा एताम् न जायत इति वाक्येन ब्रह्मात्मकचेतनदृष्ट्या वा तादृशदेवताधिष्ठितत्वेन वाऽनुसधानपूर्वकमग्नि चिन्वानस्य अपुनर्भवहेतुभूतब्रह्मोपासनद्वारमोक्षप्राप्तिर्हुक्ता ' इति । व्यासार्यादिभिरित्यादिपदादन्येऽप्येत स्वीकृत्य व्याकृतवन्त इति ज्ञायते ॥ तत्र योवापीति पाठस्स्यात् । मन्त्रोऽय न माध्वशाङ्करयो ।

तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ २० ॥

प्रवक्ष्यन्ति जनासः । जनास्तवैव नाम्ना एतमग्निं प्रवक्ष्यन्तीत्यर्थः । **तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व** । स्पष्टोऽर्थः ।

(स्वर्गपदमिह मोक्षपरमिति निरूपणम्)

नन्वेतत्प्रकरणगतानां **स्वर्गशब्दानां** मोक्षपरत्वे किं प्रमाणमिति चेत्—उच्यते । भगवतैव **भाष्यकृता** 'स्वर्ग्यमग्निम्' इति मन्त्रं प्रस्तुत्य, "स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षोऽभिधीयते । 'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते' इति तत्रस्थस्य जननमरणाभावश्रवणात् । 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू' इति च प्रतिवचनात् । तृतीयवरप्रश्ने नचिकेतसा क्षयिफलानां निन्दिष्यमाणतया क्षयिफलविमुखेन नचिकेतसा क्षयिष्णुस्वर्गफलसाधनस्य प्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तेश्च । स्वर्गशब्दस्य प्रकृष्टसुखवचनतया निरवधिकानन्दरूपमोक्षस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वसंभवात्" इति कण्ठतस्तात्पर्यतश्च प्रतिपादितत्वान्न शङ्कावकाशः।

(मुख्यार्थत्यागायोग इति दीक्षित पूर्वपक्षः)

ननु 'स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति । उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥' इति द्वितीयवरप्रश्नमन्त्रद्वये चतुरभ्यस्तस्य स्वर्गशब्दस्य मोक्षपरत्वं किं मुख्यया वृत्त्या? उत अमुख्यया?

---

२०. तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः इत्यस्य त्वन्नामकत्वेनाध्यापयिष्यन्ति मनुष्या इत्यर्थे न पौनरुक्त्यगन्धोऽपि ।

नाद्य., 'स्वर्गापवर्गमार्गाभ्याम्, 'स्वर्गापवर्गयोरेकम्,' 'न स्वर्गं नापुनर्भवम्, 'स स्वर्गस्स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' इत्यादि-प्रयोगेष्वपवर्गप्रतिद्वंद्विवाचितया लोकवेदप्रसिद्धस्य स्वर्गशब्दस्य मोक्ष-वाचित्वाभावात्। "ध्रुवसूर्यान्तरं यत्तु नियुतानि चतुर्दश। स्वर्गलोकस्स कथितो लोकसंस्थानचिन्तकैः" इति पुराणवचनानुसारेण सूर्यध्रुवा-न्तर्वर्तिलोकविशेषस्यैव स्वर्गशब्दवाच्यतया तत्रैव लौकिकवैदिकव्यवहार-दर्शनेन मोक्षस्थानस्यातथात्वात्।

नापि अमुख्ययेति द्वितीय पक्ष, मुख्यार्थे बाधकाभावात्। किमत्र प्रश्नवाक्यगत जरामरणराहित्य-अमृतत्वभाक्त्वादिकं बाधकम्? उत प्रतिवचनगतजरामृत्युतरणादि? [उत] क्षयिष्णुस्वर्गस्य सर्वकाम-विमुखनचिकेत प्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तिर्वा?

(पूर्वपक्षिणा बाधकत्रयनिरासः)

नाद्य, स्वर्गलोकवासिनां जरामरणक्षुत्पिपासाशोकादिराहित्यस्य अमृतपानादमृतत्वप्राप्तेश्च पुराणेषु स्वर्गस्वरूपकथनप्रकरणेषु दर्शनात्, 'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति स्मरणात्, अत्रैव 'अजीर्यताममृतानामुपेत्य' इति(१)मृत्यावप्यमृतशब्दप्रयोगदर्शनाच्च, स्वर्गलोकवासिनामेव त्रयोपासनद्वारा 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले' इति श्रुत्युक्तरीत्या अमृतत्वप्राप्तेस्सम्भवेन 'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते' इत्यस्योपपत्तेश्च आपेक्षिकामृतत्वपरतया लोकवेदनिरूढोपसहारिकामृत-

---

१. मृत्यावपीति। अमृतानामुपेत्येत्यस्य भवादृशान् अमृतान् उपेत्येत्यर्थकतया मृत्युरनित्योऽप्यमृतशब्दनिर्दिष्ट इति भाव।

शब्दानुसारेण प्रक्रमस्याभ्यस्तानन्यथासिद्धविरोध्यवाचिस्वर्गशब्दस्यान्यथानयनासंभवात् । न हि देवदत्तोऽभिरूप इत्युक्ते अभिरूपपदस्वारस्यानुसारेण देवदत्तपदस्यात्यन्ताभिरूपयज्ञदत्तपरत्वमाश्रीयते ॥

न द्वितीय ; 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभि' इति मन्त्रस्य स्वर्गसाधनस्यैवाग्नेस्त्रिरभ्यासे जन्ममृत्युतरणहेतुभूतब्रह्मविद्याहेतुत्वमस्तीत्येतदर्थकतया स्वर्गशब्दस्य मुख्यार्थपरत्वाबाधकत्वात् । अत एव तत्तुल्यार्थस्य 'करोति तद्येन पुनर्न जायते' इत्यस्यापि न स्वर्गशब्दमुख्यार्थबाधकत्वम् ॥

नापि क्षयिष्णो स्वर्गस्य फलान्तरविमुखनचिकेतःप्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तिरिति तृतीय पक्ष । स्वर्गसाधनाग्निप्रश्ने प्रतिब्रुवता हितैषिणा मृत्युना अपृष्टेऽपि मोक्षस्वरूपे, 'अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठाम्,' 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सधिं त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू' इत्यादिनोपक्षिप्ते उत्पन्ना मुमुक्षा 'अन्य वरं नचिकेतो वृणीष्व' इति प्रतिषेधेन दृढीकृता। तस्या च दशाया क्रियमाणा क्षयिष्णुफलनिन्दा प्राचीनस्वर्गप्रार्थनाया कथ बाधिका स्यात् । किञ्च 'श्वोऽभावा मर्त्यस्य' इत्यादौ मर्त्यभोग(ग्य) निन्दाया एव दर्शनेन स्वर्गनिन्दाया अदर्शनात्, स्वर्गशब्दस्य मोक्षपरत्वे तस्य ज्ञानैकसाध्यतया तत्प्रयोजनकत्वस्याग्नावभावात् (वेन) उपक्रमोपसंहारमध्याभ्यस्तस्वर्गशब्दपीडाप्रसङ्गाच्च। सन्तु वा प्रतिवचने बाधकानि, अथाप्युपक्रमाधिकरणन्यायेन प्रक्रमस्य प्रश्नवाक्यस्थस्वर्गशब्दस्यैव प्रबलत्वात् । न च 'भूयसा स्यात् सधर्मत्वम्' इति न्यायात् भूयोनुग्रहार्थमल्पस्योपक्रमस्य बाध्यत्वमस्त्विति वाच्यम् , 'मुख्य वा—

इति (12-2-28) सूत्रे औपसंहारिकबहुपेक्षयाऽपि मुख्यस्यैव प्राबल्योक्तेः। तस्मात् स्वर्गशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागे न किञ्चित् कारणमिति ॥

(मोक्षपरत्वसिद्धान्तः)

अत्रोच्यते-स्वर्गशब्दस्य मुख्यैव वृत्त्या मोक्षवाचित्वम् । स्वर्गकामाधिकरणे, 'नागृहीतविशेषणान्यायेन (1-3-10) स्वर्गशब्दस्य प्रीतिवचनत्वमेव, न प्रीतिविशिष्टद्रव्यवाचिता' इत्युक्त्वा--'ननु स्वर्गशब्दस्य नागृहीतविशेषणान्यायेन प्रीतिवचनत्वे सिद्धेऽपि देहान्तरदेशान्तरभोग्यप्रीतिवाचिता न सिद्ध्येत् । न च 'यस्मिन्नोष्णम्' इति वाक्यशेषात् विप्रकृष्टदेशस्थस्वर्गशब्दस्य प्रीतिविशेषवाचितानिश्चय इति वाच्यम् ; प्रीतिमात्रवाचित्वेन निर्णीतशक्तिकतया सन्देहाभावेन 'सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्' इति (1-4-29) न्यायस्यानवतारात्' इति परिचोद्य-'यद्यपि लोक एव स्वर्गशब्दस्य निर्णीतार्थता, तथापि लोकावगतसातिशयसुखवाचित्वे तत्साधनत्वं ज्योतिष्टोमादीनां स्यात्। तथाच [1]अल्पधननरायाससाध्ये लौकिके तदुपायान्तरे संभवति न बहुधननरायाससाध्ये बह्वन्तराये ज्योतिष्टोमादौ प्रेक्षावान् प्रवर्तेत इति प्रवर्तकत्वं ज्योतिष्टोमादिविधेर्न स्यात् । अत वाक्यशेषावगते निरतिशयप्रीतिविशेषे स्वर्गशब्दस्य शक्तौ निश्चितायां वाक्यशेषाभावस्थलेऽपि यववराहादिष्विव स एवार्थः । लौकिके सातिशयप्रीतिमात्रे गुणयोगादेव वृत्तेरुपपत्तेर्न शक्त्यन्तर-

१. अल्पधननरायासेत्यत्र निरायासेति पाठः स्यात् । यद्वा अल्पधन-अल्पसंख्याकनर-अल्पायाससाध्यमिदम् । बहुधनबहुनरबह्वायाससाध्यं तु वैदिकमित्यर्थः ॥

कल्पना । न च प्रीतिमात्रवचनस्यैव स्वर्गशब्दस्य वेदे निरतिशयप्रीतिवाचित्वमस्त्विति वाच्यम् । निरतिशयत्वांशस्यान्यतोऽनवगतत्वेन तत्रापि शक्त्यवश्यम्भावेन स्वर्गशब्दस्य लोकवेदयोरनेकार्थता[हि!] स्यात् (!) । यदा तु वैदिकप्रयोगावगतनिरतिशयप्रीतिवाचिता, तदा सातिशये लौकिके प्रीतित्वसामान्ययोगाद्गौणी वृत्तिः'—इति मीमांसकैर्निरतिशयसुखवाचित्वस्यैव (6 1) समर्थिततया मोक्षस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वे विवादायोगात् ; पार्थशब्दस्यार्जुन इव तदितरपृथापुत्रेषु प्रचुरप्रयोगाभावेऽपि पार्थशब्दमुख्यार्थत्वानपायवत् स्वर्गशब्दस्य सूर्यभुवान्तर्वर्तिलोकगतसुखविशेष इव अन्यत्र प्रचुरप्रयोगाभावेऽपि वाच्यत्वानपायात् । 'बर्हिराज्यादिशब्दानामसंस्कृततृणघृतादिष्वार्यैरप्रयुज्यमानानामपि अस्त्येव तद्वाचित्वम् । केषांचित् अप्रयोगमात्रस्य शक्त्यभावासाधकत्वात् । अतस्तृणत्वादिजातिवचना एव बर्हिरादिशब्दाः' इति बर्हिराज्याधिकरणे (1-1-10) स्थितत्वात् । तदुक्तं वार्तिके (तन्त्र 1-4-10) 'एकदेशेऽपि यो दृष्टः शब्दो जातिनिबन्धनः । तदत्यागान्न तस्यास्ति निमित्तान्तरगामिता ॥' इति । ततश्च स्वर्गशब्दो मोक्षसाधारण एव ॥

(बर्हिरादिवैषम्यशंका)

नतु बर्हिराज्यादिशब्देषु असंस्कृततृणघृतादौ आर्यप्रयोगाभावेपि अनार्यप्रयोगसत्त्वात् असंस्कृतवाचिताऽस्तु नाम । स्वर्गशब्दस्य सूर्यभुवान्तर्वर्तिलोकसुखविशेषातिरिक्तस्थले नियमेनाप्रयोगात् तद्व्यावृत्तैव शक्तिरभ्युपगन्तव्या । अत एव प्रोद्गात्रधिकरणे (3-5-7) उद्गातृशब्दस्य

१. अत एवेति । अस्य ग्रहणमित्यनेनान्वयः । अत एव उद्गात्रधिकरणे

ऋत्विग्विशेषे इतरव्यावृत्तप्रयोगविशेषेण रूढत्वात् तस्य चोद्गातुरेकत्वेन, 'प्रैतु होतुश्चमस प्रोद्गातॄणाम्' इति बहुवचनार्थबहुत्वासंभवात् तदन्वयार्थं रूढिपूर्वकलक्षणया अपत्युब्रह्मण्यानामेकस्तोत्रसन्निधिना त्रयाणां वा, सत्रु ब्रह्मण्याना चतुर्णां वा उद्गात्रादीना छन्दोगाना ग्रहणमिति। एतद्विरुध्येत। तथा अहीनाधिकरणे (३ ३ ४) 'त्रिस एव साह्नस्योपसद द्वादशाहीनस्य' इत्यत्रत्याहीनशब्दस्य 'अह्न ख क्रतौ' इति व्याकरणस्मृत्या खप्रत्ययान्ततया अहर्गणसामान्यवाचितया व्युत्पादितस्यपि, अहीनशब्दस्य नियमेन सत्रे अप्रयोगादहर्गणविशेषरूढिमङ्गीकृत्य, ज्योतिष्टोमस्याहर्गणविशेषत्वाभावात्, न हीन इति योगस्य रूढिपरात्परत्वेन योगेन ज्योतिष्टोमे वृत्त्यसंभवात् ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीताया अपि द्वादशाहीनस्येति द्वादशोपसत्ताया अहर्गणविशेषे उत्कर्ष इत्युक्तम्। तथा 'पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु' इति व्याकरणस्मृत्या सामिधेनीमात्रवाचितया व्युत्पादितस्यापि धाय्याशब्दस्य न सामिधेनीमात्रवचनत्वम्, नापि धीयमानत्वरूपयोगार्थवशेन धीयमानमात्रवचनत्वम्, स्तुतशस्त्रार्थतया धीयमानासु ऋक्षु सामिधेनीमात्रे च धाय्याशब्दाप्रयोगात्, अपितु 'पृथुपाजवत्यौ धाय्ये भवत' इत्यादिवैदिकप्रयोगविषयेषु पृथुपाजवत्यादिष्वेव धाय्याशब्दस्य शक्तिरिति 'समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण धाय्यास्स्यु इति पाशमिकाधिकरणे (५ ३ ४) स्थितम्। एवमादिकं सर्वं विरुद्ध्येत। स्वर्गशब्दे त्वदुक्तरीत्या प्रयो

त्रयश्चत्वारो वा गृहीता इत्यर्थः। ग्रहणमित्युक्तमिति पाठः स्याद्वा? अहीनशब्दस्य या रूढिः, तामत्रत्याहीनशब्दस्याङ्गी कृत्येति योजना॥

गाभावेऽपि शक्तिसंभवे उद्दालादिशब्दानां ऋत्विग्विशेषादिषु रूढेः अकल्पनीयत्वादिति चेत्—

(तत्परिहारः)

सत्यम् । यदि सर्वात्मना तदतिरिक्ते स्वर्गशब्दप्रयोगो न स्यात्, तदा तद्व्यावृत्ता रूढिरभ्युपगन्तव्या स्यात् । अस्ति हि तत्रापि प्रयोगः । (तै. आ. I 27-115) 'तस्यां हिरण्मयः कोशः स्वर्गो लोको ज्योतिषा वृतः ; 'यो वै तां ब्रह्मणो वेद', 'तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः', 'अपहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति' इति तैत्तिरीयक-बृहदारण्यक-तलवकारादिषु अध्यात्मशास्त्रेषु प्रयोगदर्शनात् पौराणिकपरिकल्पितस्वर्गशब्दरूढेः सांख्यपरिकल्पिताव्यक्तशब्दरूढिवत् अनादरणीयत्वात् । अस्मिन्नेव प्रकरणे, 'त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतत् विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके' इति मन्त्रे कर्मज्ञानसमुच्चयसाध्यवाचकतया श्रूयमाणस्य स्वर्गलोकशब्दस्य सूर्यध्रुवान्तर्वर्तिलोकव्यतिरिक्तवैराजपदवाचकतया परैरपि व्याख्यातत्वाच्च । ननु सूर्यलोकोर्ध्ववर्तिलोकत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्ततया तस्य च वैराजपदेऽपि सत्त्वात् नामुख्यार्थत्वमिति चेत्—तर्हि भगवल्लोकेऽपि ऊर्ध्ववर्तित्वाविशेषेण मुख्यार्थत्वानपायात् । 'स्वर्गापवर्गमार्गाभ्याम्' इत्यादिव्यवहारस्य ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनोपपत्तेश्च ।

अस्तु वा अमुख्यार्थत्वम् । मुख्यार्थे बाधकसत्त्वात् । किमत्र बाधकमिति चेत्–श्रूयतामवधानेन । 'स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति' इति

प्रथम(मे) प्रश्नमन्त्रे 'न भयं किंचनास्ति इति अपहतपाप्मत्वं प्रतिपाद्यते । [कथम्॥?] 'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य' इत्युक्तरीत्या केन पापेन कदा पतिष्यामीति भीत्यभाव प्रतिपाद्यते ; स ह्यपहतपाप्मन एव संभवति । 'न तत्र त्वं न जरया बिभेति' इत्यनेन विजरत्वविमृत्युत्वे प्रतिपाद्येते । 'उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे' इत्यनेन विजिघत्सत्वापिपासत्वे प्रतिपाद्येते । 'शोकातिग.' इत्यनेन विशोकत्वम् । 'मोदते स्वर्गलोके' इत्यनेन 'स यदि पितृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति । तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते' इति श्रुतिसन्दर्भप्रतिपाद्ये सत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वे प्रतिपाद्येते । ततश्चाध्यात्मशास्त्रसिद्धस्यापहतपाप्मत्वादिब्राह्मगुणाष्टकाविर्भावस्येह प्रतीयमानतया तस्यैवेह ग्रहणसंभवे पौराणिकस्वर्गलोकगतापेक्षिकजरामरणाद्यभावस्वीकारस्यानुचितत्वात् ।

अत एव सप्तमे विध्यन्ताधिकरणे (7-4-1) अनुपदिष्टेतिकर्तव्यताकासु सौर्यादिविकृतिभावनासु इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां वैतानिककर्माधिकारप्रवृत्तत्रयीविहितत्वसामान्यात् वैदिक्येव दार्शपौर्णमासी इतिकर्तव्यता उपतिष्ठत इत्युक्तम् । उक्तं च शास्त्रदीपिकायाम्—

'वैदिकी वैदिकत्वेन सामान्येनोपतिष्ठते ।
लौकिकी त्वसमानत्वान्नोपस्थास्यत्यपेक्षिता ॥' इति ।

न च—'यद्येकं यूपमुपस्पृशेत्, एष ते वायाविति ब्रूयात्' इति विहितस्य 'एष ते वायौ' इति वचनस्य वैदिकत्वसामान्येन विहितवैदिकयूपस्पर्शनिमित्तकत्वमेव स्यात् । न चेष्टापत्तिः । 'लौकिके दोषसंयोगात्' इति (9-3-9) नावमिकाधिकरणविरोधप्रसङ्गात् इति वाच्यम् ;

'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्मात् यूपो नोपस्पृश्यः' इति प्रतिषिध्य, 'यद्येकं यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायाविति ब्रूयात्' इति अनन्तरमेव विहितस्य प्रतिषिद्ध-प्रायश्चित्तसाकांक्ष लौकिकस्पर्शविषयत्वावश्यम्भावेन वैदिकविषयत्वासंभवेऽपि असति बाधके वैदिकविषयत्वस्य युक्तत्वात्।

अत एव, 'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान्निर्वपेत्' (3.4.34) इति विहितेष्टिर्वैदिक एवाश्वदाने, न तु 'न केसरिणो ददाति' इति निषिद्धे प्रायश्चित्तसापेक्षे सुहृदादिभ्यः स्नेहादिना क्रियमाणे इति निर्णीतं तृतीये। तथा 'योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते' (4.2.20) इति सूत्रे स्मार्तस्य वेदान्ते न प्रत्यभिज्ञानमित्युक्तं परैः। ततश्च 'स्वर्गे लोके' इति मन्त्रे अध्यात्मशास्त्रसिद्धस्यापहतपाप्मत्वादि-ब्रह्मगुणाष्टकस्यैव ग्रहणमुचितम्। 'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते' इति द्वितीयप्रश्नमन्त्रे अमृतत्वभाक्त्वश्रवणात्; अमृतत्वशब्दस्याध्यात्मशास्त्रे मोक्ष एव प्रयोगात्। 'अजीर्यताममृतानाम्' इत्यत्र अमृतशब्दस्यापि मुक्तपरत्वेनापेक्षिकामृतत्वपरत्वाभावात्। उत्तरत्र 'ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम्', 'अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि' इति परस्यैव ब्रह्मणो नाचिकेताग्निप्राप्यत्वकथनेन स्वर्गशब्दस्य प्रसिद्धस्वर्गपरत्वासंभवात्। 'नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते' इति ब्रह्मेतरविमुखतया प्रतिपादितस्य नचिकेतसः क्षयिष्णुस्वर्गप्रार्थनानुपपत्तेश्च। 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' (12 2 23) इत्यत्र-'समसंख्या-

प्रतिगृह्णीयादितीदं ण्यर्थगर्भम्। ततो दद्यादित्यर्थ इति तत्रैव स्थितम्। प्रतिमुञ्चेत्यादाविव प्रत्यर्तीकपरतया वा दद्यादित्यर्थोऽस्तु॥

येय प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद् विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २१ ॥

कयोः परस्परविरोध एव मुख्यस्य प्राबल्यम् । न ह्यल्पवैगुण्ये सम्भवति बहुवैगुण्यं प्रयोगवचनं क्षमते । अतः यत्र जघन्यानां भूयस्त्वम्, तत्र 'भूयसां स्यात् सधर्मत्वम्' इति न्याय एव प्रवर्तते' इत्येन मीमांसकैः स्थिरीकृत्य सिद्धान्तितत्वात्, प्रतर्दनविद्यायाम्, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति', 'एष लोकाधिपतिरेष लोकपाल आनन्दोऽजरोऽमृत' इत्यौपसंहारिकपरमात्मधर्मबाहुल्येन प्रक्रमश्रुतजीवलिङ्गबाधस्य (1 1 29) 'प्राणस्तथानुगमात्' इत्यत्र प्रतिपादितत्वादित्यलमतिचर्चया । प्रकृतमनुसराम ॥

नचिकेता आह—येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः । 'अत्ता चराचरग्रहणात्' (1 2 9) इत्यधिकरणे इमं मन्त्रं प्रस्तुत्यैवं हि भगवता भाष्यकृता– 'अत्र परमपुरुषार्थरूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मोपासन-परावरात्मतत्त्वजिज्ञासयाऽयं प्रश्नः क्रियते । एवञ्च 'येयं प्रेते' इति न शरीरवियोगमात्राभिप्रायम्, अपितु सर्वबन्धविनिर्मोक्षाभिप्रायम् । यथा 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' इति । अयमर्थः—मोक्षाधिकृते मनुष्ये प्रेते—सर्वबन्धविनिर्मुक्ते तत्स्वरूपविषया वादिविप्रतिपत्तिनिमित्ता अस्तिनास्त्यात्मिका येयं विचिकित्सा, तदपनोदनाय तत्स्वरूपयाथात्म्यं त्वयाऽनुशिष्टोऽहं विद्याम्–जानीयामिति । तथा हि बहुधा विप्रतिपद्यन्ते—केचित् वित्तिमात्रस्याऽऽत्मनः स्वरूपोच्छित्तिलक्षणं मोक्षमाचक्षते । अन्ये वित्तिमात्रस्यैव

सतोऽविद्यात्मयम् । परे पाषाणकल्पस्यात्मनो ज्ञानाद्यशेषवैशेषिकगुणोच्छेदलक्षण कैवल्यरूपम् । अपरे अपहतपाप्मान परमात्मानमभ्युपगच्छन्त तस्यैवोपाधिससर्गनिमित्तजीवभावस्योपाध्यपगमेन तद्भावलक्षण मोक्षमातिष्ठन्ते । त्रय्यन्तनिष्णातास्तु निखिलजगदेककारणस्याशेषहेय प्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासख्येय कल्याणगुणाकरस्य सकलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मण शरीरतया प्रकारभूतस्य अनुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभवैकरसस्य जीवस्य अनादिकर्मरूपाविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षते । तत्र मोक्षस्वरूप तत्साधन च त्वत्प्रसादात् विद्या मिति नचिकेतसा पृष्टो मृत्यु "—इति भाषितम् ॥ तथा 'त्रयाणामेव चैवम् ' (1 4 4) इति सूत्रे 'तृतीयेन वरेण मोक्षस्वरूपप्रश्नद्वारेणोपेय स्वरूपमुपेतृस्वरूपमुपायभूतकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूप च पृष्टम् ' इति च भाषितम् । श्रुतप्रकाशिकाया च, "येयमित्यादिप्रश्नवाक्ये मोक्षस्वरूप प्रश्न कण्ठोक्त । प्रतिवचनप्रकारेणोपासनादिप्रश्नश्चार्थसिद्ध । निर्विशेषतापत्तिर्मोक्षश्चेत्, वाक्यार्थज्ञानस्योपायता स्यात् । उभयलिङ्गक प्राप्य चेत्, तथात्वेनोपासनमुपाय स्यात् । अत मोक्षस्वरूपज्ञाने तदनुबन्धिज्ञानापेक्षम्" इति वर्णितम् ।

अत 'येय प्रेत' इत्यस्य मुक्तस्वरूपप्रश्नपरत्वमेव, न देहातिरिक्त पारलौकिककर्मानुष्ठानोपयोगिकर्तृभोक्तात्मकजीवस्वरूपमात्रपरत्वम् । अन्यथा तस्यार्थस्य दुरधिगमत्वप्रदर्शन-विविधभोगवितरण-प्रलोभनपरीक्षाया असभवादिति द्रष्टव्यम् । नचिकेतसो ह्ययमभिप्राय -हितैषिवचनादात्मा

परित्यक्तचरमदेह [1]आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टको भवतीत्युपश्रुत्य, 'स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति' इत्यादिना मन्त्रद्वयेन मोक्षसाधनभूताग्निमप्राक्षम्। अधुना तु वादिविप्रतिपत्त्या तद्विषये सन्देहो जायते। अथ 'स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति' इत्यादिना मयोपन्यस्तापहतपाप्मत्वादिविशिष्टरूप आत्मा अस्तीत्येके, नास्तीत्यपरे, त्वया उपदिष्ट एतज्जानीयामिति। अत एव प्रतिवचने, 'एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य। स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा' इति एतत्प्रश्नानुगुण्यमेव दृश्यते। अतो यथोक्त एवार्थः।

केचित्तु—'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' इति सूत्रे तिरोहितमिति निष्ठान्तपदे उपसर्जनतया निर्दिष्टस्य तिरोधानस्य 'देहयोगाद्वा सोऽपि' (3 2 ६) इति तदुत्तरसूत्रे, 'सोऽपि तिरोधानभावोऽपि' इति पुल्लिङ्गतच्छब्देन परामर्शदर्शनात्, 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' इत्यत्रापि प्रविष्टाविति उपसर्जनतया निर्दिष्टस्य प्रवेशस्य तद्दर्शनादिति तच्छब्देन परामर्शदर्शनात्, "सर्वनाम्नाऽनुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्य" इति वामनसूत्रे कृत्तद्धितादिवृत्तिन्यग्भूतस्यापि सर्वनाम्ना परामर्श-

---

1 प्रेतशब्दस्य सामान्यतो मृतमात्रवाचित्वेऽपि मुक्तपरत्वलाभः, स्वर्गादिगामिमृतपुरुषविषयेऽस्य संदेहप्रसक्त्यभावादित्यनुक्तमेव। किञ्च व्यक्तिवचनानां संनिहितव्यक्तिवचनत्वमिति नियमात् चरमशरीरवियोगवत एवेह प्रस्तुतत्वात् तद्ग्रहणमेव। कथं तस्य प्रकृतत्वमिति चेत्—'त्रिणाचिकेत —तरति जन्ममृत्यू' इति तीर्णजन्ममृत्युर्हि प्राक् तेनोक्तः। तद्विषय एव वादिविप्रतिपत्तिप्रदर्शनेन विचारारम्भ इति।

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः ।

स्याङ्गीकृतत्वात्, 'येयं प्रेत' इति निष्ठान्तप्रेतशब्दे उपसर्जनतया निर्दिष्टस्यापि प्रायणशब्दितमोक्षस्य ['देहयोगाद्वा सोपि' इतिवत्] 'नायमस्तीति चैके' इत्यत्र अयमिति पदेन परामर्शोऽस्तु । न चैवं मुक्तवत्यस्मिन् भोजनमस्ति वा न वेति वाक्यवत्, 'मुक्तेऽस्मिन् मोक्षोऽस्ति न वा' इति सन्देहकथनं व्याहतार्थमिति वाच्यम्; मोक्षसामान्यमभ्युपेत्य मोक्षविशेषसन्देहस्योपपादयितुं शक्यत्वात् । अयमित्यनेन विशेषपरामर्शसंभवात् । ननु न प्रायणशब्दस्य मोक्षवाचित्वं क्वचिद्दृष्टम् । शरीरवियोगवाचित्वात् । श्रुतप्रकाशिकायां शरीरवियोगवाचित्वमभ्युपेत्यैव चरमशरीरवियोगपरतया व्याख्यातत्वादिति चेत्—अस्त्वेवम् । तथापि अयमित्यनेन चरमशरीरवियोगपरामर्शसंभवात् तद्विषयिण्येव विचिकित्सा अस्तु । ननु तस्य निश्चितत्वात् तद्विषयिणी विचिकित्सा नोपपद्यत इति चेत्—सत्यम् । अयं चरमशरीरवियोगः ब्रह्मरूपाविर्भावपूर्वभावित्वेन रूपेणास्ति न वेति विचिकित्सायाः सूपपादत्वात् इति वदन्ति ॥ २१ ॥

एवं मुक्तस्वरूपं पृष्टो मृत्युः उपदिश्यमानार्थस्यातिगहनतया पारं प्राप्तुमप्रभवते मध्ये पतयालवे नोपदेष्टव्यमिति मत्वाऽऽह **देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा** । बहुदर्शिभिरपि देवैरस्मिन् मुक्तात्मस्वरूपे विचिकित्सितम्—संशयितम् । **न हि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः ।**

२२. देवैरप्यत्रेति योजना । हेतुपरहिशब्दार्थं दर्शयन्नाह इति सूक्ष्म इति । धर्म इत्युपायवाचिपदप्रयोगात् प्रेतस्य जीवस्य निर्दि-

अन्य वर नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २२ ॥
देवैरत्रापि विचिकित्सित किल त्वञ्च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥
शतायुष पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।

आत्मतत्त्व न सुज्ञानमिति सूक्ष्म एष धर्म । सामान्यतो धर्म एव दुर्ज्ञान । तत्राप्ययं दुर्ज्ञान इति भाव । अन्य वर नचिकेतो वृणीष्व । स्पष्टोऽर्थ । मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् । मामा इति निषेधे वीप्सायां द्विर्वचनम् । उपरोध मा कार्षी । एनं मा—माम् अतिसृज मुञ्च ॥ २२ ॥

एवमुक्तो नचिकेता आह—देवैरत्रापि विचिकित्सित किल । स्पष्टोऽर्थ । त्व च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ । त्व च मृत्यो 'न सुज्ञेयम्' इति यदात्मस्वरूपमुक्तवान् । वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यः नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् । त्वादृक्—त्वादृश इत्यर्थ । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २३ ॥

एव नचिकेतसोक्तो मृत्यु विषयस्य दुरधिगमतया मध्ये न त्यक्ष्यतीति निश्चित्य, सत्यपि ग्रहणसामर्थ्ये विषयान्तरासक्तचेतसे एतादृश मुक्तात्मतत्त्व नोपदेशार्हमिति मत्वा मुमुक्षास्थैर्यानु(नि)वृत्त्यर्थं

कारस्थितिरूपसत्त्वाहेतु कश्चिदुपायोपि प्राक्पृष्ट इति सिद्ध्यति । मामेत्यादे –मा मा बाधस्व, एन वर मा प्रति मुञ्च, मा न पृच्छेत्यर्थो भावप्रकाशिकायाम् । चतुर्थपादस्य–मोपरोत्सीरिति मा भूत् । एन वर मा त्यज गृहाणेत्यर्थोपि ध्वन्यत इव । तेन दित्साव्यञ्जनम् ।

२४ निश्चित्येति । यमेन उपेक्षार्थमुक्त दुरधिगमत्वादिकमेव हेतूकृत्य उपदेशप्रार्थनात् अपनयालुब्ध निश्चित्येत्यर्थ ।

भूमेर्महदायतन वृणीष्व स्वय च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २४
एतत्तुल्य यदि मन्यसे वर वृणीष्व वित्त चिरजीविका च ।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामाना त्वा कामभाज करोमि ॥ २५

प्रलोभयन् उवाच-शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्ति हिरण्यमश्वान् । स्पष्टोऽर्थ । भूमेर्महदायतन वृणीष्व । पृथिव्या विस्तीर्णम् आयतन मण्डल राज्य वृणीष्व । अथवा भूमेस्सम्बन्धि महदायतन विचित्रशालाप्रासादादियुक्त गृह वृणीष्व । स्वय च जीव शरदो यावदिच्छसि । [यावत्-?] यावद्वर्षाणि जीवितुमिच्छसि, तावज्जीवेत्यर्थ ॥ २४ ॥

एतत्तुल्य यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्त चिरजीविका च । उक्तेन वरेण सदृशमन्यदपि वरं मन्यसे चेत्, तदपि वृणीष्व प्रभूत हिरण्यरत्नादिक चिरजीवन चेत्यर्थ । महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि । एधि-भव । राजेति शेष । अस्तेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । कामानां त्वा कामभाज करोमि । कामानाम्—काम्यमानानामप्सर प्रभृतिविषयाणाम् । कामभाजम्—काम =कामना । ता विषय तया भजतीति कामभाक्, तम् । काम्यमानाप्सर प्रभृतीनामपि काम नाविषय करोमीत्यर्थ ॥ २५ ॥

---

२५ अन्यदपीति 'एतत् त्रयाणा प्रथम वर वृणे' इतिवत् क्लीबनिर्देश । वर मन्यसे-वरत्वेन मन्यसे । एवञ्च तदपीत्यपि युक्तम् ।
ननु नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चिदित्युक्तत्वात् कथमुक्तेन वरेण सदृशमन्यदपीति प्रलोभ्यत इति चेत्-उक्तेन वरेणेत्यस्य २४ श्लोकोक्तेन वरणीयेनेत्यर्थ । यद्वा यमेन प्रलोभनाय तुल्यत्वारोप कृतस्स्यात् ॥

येये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाꣳश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं माऽनु प्राक्षीः ॥ २६
श्वोऽभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाꣳश्छन्दतः प्रार्थयस्व । छन्दतः—यथेच्छमित्यर्थः । **इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।** रथवादित्रसहिता मया दीयमानाः स्त्रियो मनुष्याणां दुर्लभा इत्यर्थः । **आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व ।** आभिः मया दत्ताभिः परिचारिकाभिः पादसंवाहनादिशुश्रूषां कारयेत्यर्थः । **नचिकेतो मरणं माऽनुप्राक्षीः ।** मरणमनु मरणात् मुक्तेः पश्चात्, मुक्तात्मस्वरूपमिति यावत् । मरणशब्दस्य देहवियोगसामान्यवाचिनोऽपि प्रकरणवशेन विशेषवाचित्वं न दोषायेति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता अक्षुभितहृदय आह—

श्वोऽभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः । हे अन्तक ! त्वदुपन्यस्ता ये मर्त्यस्य कामा ते **श्वोऽभावाः**—श्वः अभावः येषां ते तथोक्ताः । दिनद्वयस्थायिनो न भवन्तीत्यर्थः ।

---

२६. ईदृशा इति रामाविशेषणं छान्दसम् । न हीदृशाः कामा लम्भनीया इति नहीत्यादेः पृथग्वाक्यत्वे रामा इत्यत्र प्रदीयन्त इत्यध्याहारस्स्यात् । प्रार्थयस्वेत्यत्रान्वयो वा । इमाः रामाः ईदृशाः कामाश्च न लम्भनीया इत्यन्वयो वा । मरणं मा प्राक्षीरिति मोक्षे मरणपदप्रयोगः अतिद्वेष्यत्वज्ञापनाय, जीवन् भोग्यं विहाय को नु मरणं चिन्तयेदिति । २७. यन्मर्त्यस्य एतत्सर्वेन्द्रियाणां तेजः श्वोऽभावाः कामा जरयन्तीत्यन्वयः ॥

अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २७ ॥
न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत् त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २८

सर्वेन्द्रियाणां यदेतत् तेजः, तत् क्षपयन्ति । अप्सरःप्रभृतिभोगा हि सर्वेन्द्रियदौर्बल्यावहा इति भावः । **अपि सर्वं जीवितमल्पमेव ।** ब्रह्मणोऽपि जीवितं स्वल्पम्, किमुतास्मदादिजीवितम् । अतश्चिरजीविकापि न वरणार्हेति भावः । **तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ।** वाहाः रथादयः । तिष्ठन्त्विति शेषः ॥ २७ ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि वित्तेन लब्धेन कस्यचित् तृप्तिः दृष्टचरी । 'न जातु कामःकामानामुपभोगेन शाम्यति' इति न्यायादिति भावः। किञ्च, **लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत् त्वा।** त्वां वयं दृष्टवन्तश्चेत्, वित्तं प्राप्स्यामहे(!) (प्राप्स्यामः !)(लप्स्यामहे !)।त्वद्दर्शनमस्ति चेत्, वित्तलाभे को भार इति भावः । तर्हि चिरजीविका प्रार्थनीयेत्यत्राह—**जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वम् ।** यावत्कालं याम्ये पदे त्वमीश्वरतया वर्तसे— व्यत्ययेन परस्मैपदम्—तावत्पर्यन्तमस्माकमपि जीवनं सिद्धमेव । न हि त्वदाज्ञातिलङ्घनेन अस्मज्जीवितान्तकरः कश्चिदस्ति । वरलाभालाभयोरपि तावदेव जीवनमिति भावः । **वरस्तु मे वरणीयः स एव ।** अतः 'येयं प्रेते' इति प्राक्प्रस्तुतो वर एव वरणीय इत्यर्थः ॥ २८ ॥

२८. ईशावदाचरिष्यसि ईशिष्यसीत्युक्तौ निन्दाधिक्यस्फूर्त्या तदुपेक्षया व्यत्ययपक्ष एवाऽऽदृतः ।

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन् मर्त्यः क्व तदास्थः(कधःस्थः)प्रजानन्।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदान् अनतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २९ ॥
यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो [यत्] सांपराये महति ब्रूहि नस्तत्।

अजीर्यताममृतानामुपेत्य । जरामरणशून्यानां मुक्तानां स्वरूप ज्ञात्वा । **जीर्यन् मर्त्यः क्व तदास्थः प्रजानन्** । **प्रजानन्** विवेकी जरामरणोपप्लुतोऽयं जन **तदास्थः** जरामरणाद्युपप्लुताप्सरःप्रभृति-विषयविषयकास्थावान्, **क्व**—कथं भवेदित्यर्थः । कधस्स्थ इति (इति पाठे ?) अधोदेशभूतभूमिष्ठ इत्यर्थ । **अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदान्** । तत्स्थान् वर्णरतिप्रमोदान् । **वर्णाः** आदित्यवर्णत्वादिरूप-विशेषाः; **रतिप्रमोदाः** ब्रह्मभोगादिजनितानन्दविशेषाः; तान् सर्वान् **अभिध्यायन्** निपुणतया निरूपयन् । **अनतिदीर्घे जीविते को रमेत** । अत्यल्पे ऐहिके चिरजीविते कः प्रीतिमान् स्यादित्यर्थः ॥ २९

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो [यत्] सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् । महति पारलौकिके यस्मिन् मुक्तात्मस्वरूपे संदेरते, तदेव मे

---

२९. भूमिष्ठो जीर्यन्मर्त्यः जरामरणदूरदेवसकाशमेत्य देव-लोकभूलोकगतवर्णरतिप्रमोदवैलक्षण्यं भूमावनतिदीर्घे जीविते च विदितवान् कथमत्रापेक्षां कुर्यात् । उत्कृष्टभोगभाग्भिर्भवादृशैः देवैरपि विचिकित्सितमपेक्षितमुपेक्ष्य भवादृशभोगतोऽपि जुगुप्सि-तमधोलोकभोगं कथमहमिच्छेयमित्यर्थोऽपि न बाधितः । अथापि मोक्षस्य, मोक्षे जक्षत्क्रीडन्नित्यादिविशेषणाच्च द्वितीयवचनबलेन युक्तत्वात् तत्र विशेषतोऽभिरुचिः शिष्यस्य प्रदर्शिता भवति । अमृ-तादिपदश्च मुख्यं स्वाभिमतयोजनायामिति तथाऽत्र व्याख्यातम् ॥

योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ ३० ॥

॥ इति प्रथमा वल्ली ॥ (१)

॥ अथ द्वितीयवल्ली ॥ २.

हरिः ओम्। अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः। तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थात् य उ प्रेयो वृणीते ॥

ब्रूहि। योऽयं व.........नचिकेता वृणीते। गूढमात्मतत्त्वमनुप्रविष्टः योऽयं वरः, तस्मादन्यं नचिकेता न वृणीते स इति श्रुतेर्वचनम् ॥३०॥

॥ इति प्रथमवल्लीप्रकाशिका ॥

एवं शिष्यं परीक्ष्य तस्य मुमुक्षास्थैर्यं निश्चित्य तस्योपदेशयोग्यतां मन्वानः मुमुक्षां स्तौति—**अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः।** अतिप्रशस्तं मोक्षवर्त्माप्यन्यत्; प्रियत्वास्पदं भोगवर्त्माप्यन्यत्। **ते उभे नानार्थे पुरुषꣳसिनीतः।** ते—श्रेयःप्रेयसी परस्परविलक्षणप्रयोजने सती पुरुषं **सिनीतः**—बध्नीतः। पुरुषं स्ववशतामापादयत इत्यर्थः। **तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति।** तयोर्मध्ये **श्रेय आददानस्य**—मोक्षाय

३०. योऽयमित्यर्धमपि नचिकेतोवाक्यमेव भवितुमर्हति, नाहं वृणे इत्यनुक्त्वा, न नचिकेता वृणीते इत्युक्तिर्वरे स्वस्याऽऽग्रहप्रदर्शनाय, उक्तवरत्यागे नाहं नचिकेताः स्यामिति। 'अद्य रामस्य रामत्वम्' इतिवत्। उपर्यपि विद्याभीप्सितं त्वां मन्ये इति वक्तव्ये विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये इति वक्ष्यते। अन्यथा अस्य श्रुतिवाक्यत्वे योऽयमिति पदास्वारस्यम्, वृणीत इति वर्तमानकाल-बाधात् स्मेत्यध्याहारप्रसङ्गश्च। अथाप्यात्मविकत्थनदोषशङ्कायाः अप्रसङ्गाय यथाश्रुतमेव व्याख्याय स्मेत्यध्याहारोपि कृत इव॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते॥
स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामान् अभिध्यायन् नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः।
नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः॥ ३॥

प्रयत्नमानस्य साधु—श्रेयो भवति। हीयतेऽर्थात् य उ प्रेयो वृणीते। यस्तु प्रेयो वृणीते स पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति। उ इत्यवधारणे॥ १॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः। श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यं प्राप्नुतः। तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः। तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ सम्यगालोच्य नीरक्षीरे हंस इव पृथक्करोति। श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते। धिया रमत इति धीरः प्रज्ञाशाली प्रेयोपेक्षया अभि—अभ्यर्हितं श्रेय एव वृणीते। प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते। मन्दमतिः योगक्षेमाद्धेतोः प्रेयो वृणीते। शरीरस्योपचयो योगः; क्षेमः परिपालनम्॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपांश्च कामान्। तादृशस्त्वं सन्नो रूपतश्च प्रियान् काम्यमानान् स्त्र्यादीनित्यर्थः। अभिध्यायन् नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः। तु सोदर्कत्वदु ऽनित्यत्वादिदोषयुक्ततया निरूपयन् त्यक्तवानसीत्यर्थ। नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तः। वित्तमयीं

---

३. सृङ्कामिति। पूर्वं गृहीता सृङ्का अन्या। सा रत्नमाला अग्नेर्नाचिकेतत्वात् गृहीता; न तु अनुबुभूषया। इयं सृङ्का तदन्येति ज्ञापनार्थमेव, एतां वित्तमयीमिति विशेषणम्। दत्तपूर्वमेवाधुना गृजहारेति पल्लवनमनपेक्षितम्। तदा, यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्या इति च न संगतम्।

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सितं(नं) नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥

धनप्रायां **सृङ्कां**—कुत्सितगतिं मूढजनसेवितामेतां नावाप्तवानसि । **यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः** । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । या अविद्येति ज्ञाता कामकर्मात्मिका, या च विद्येति ज्ञाता वैराग्यतत्त्वज्ञानमयी, एते **दूरम्** अत्यन्तं **विषूची** विषूच्यौ—भिन्नगती; परस्परविरुद्धे च । **विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये ।** विद्यामीप्सिनं विद्यार्थिनम् । **विद्याभीप्सित**मिति पाठे आहिताग्न्यादित्वात् निष्ठान्तस्य परनिपातः । छान्दसत्वाद्वा । **न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ।** कामा बहवोऽपि त्वा **नालोलुपन्त**—श्रेयोमार्गाद्विच्छेदं न कृतवन्तः । विषयवशगो न भवसीत्यर्थः । 'लुपसद' इति यङन्ताल्लङ् । छान्दसो यलोपः । यङ्लुगन्ताद्वा छान्दसमात्मनेपदम्, अदभावश्च ॥ ४ ॥

---

४. या विषूची अविद्या इत्येवमुत्तरत्रान्वये एकवचनमपि घटते—अथापि तदर्थस्यापि विधेयत्वलाभाय विषूच्यावित्युक्तम् । एते इति श्रेयःप्रेयोग्रहणे तु विषूची इति क्लीवद्विवचनं स्वरसमेव । अन्यथा सामान्ये नपुंसकम् । परनिपात इति । उपलक्षणमिदम् । विद्ययाऽभीप्सितमिति विग्रहः । विद्या नचिकेतसमाप्तुमिच्छतीति मन्ये इत्यर्थे मन्येपदाध्याहारस्यात् । अर्थपुष्टिश्च । अयं पाठ एव श्रेयान् । नन्वन्तादेशापवादस्य अदादेशस्य प्रवृत्त्या अलोलुपतेति बहुवचने रूपं स्यात् न तु अलोलुपन्तेति । अतः अदभावोऽपि छान्दस इत्युक्तम् ॥ अत्र लोलुपन्तेति विद्याभीप्सितमिति च माध्यपाठः ।

अविद्यायामन्तरे वर्तमाना स्वय धीरा पण्डितमन्यमाना ।
दन्द्रम्यमाणा परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धा ॥ ५ ॥
न सापराय प्रतिभाति बाल प्रमाद्यन्त वित्तमोहेन मूढम् ।

'अविद्या या च विद्येति ज्ञाता' इत्युपात्तमार्गद्वये अविद्यामार्गं निन्दति— **अविद्यायाम-तरे वर्तमाना** । काम्य(म)कर्मादिलक्षणायामविद्याया मध्ये, घनीभूत इव तमसि वर्तमाना । **स्वय धीराः पण्डितमन्यमानाः** । स्वयमेव प्रज्ञाशालिन शास्त्रकुशलाश्चेति मन्यमाना । **दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः** । दन्द्रम्यमाणाः जरारोगादिदु खपीडिता अविवेकिन परिभ्रमन्ति । अन्यत् स्पष्टार्थम् । केचित्तु **दन्द्रम्यमाणा** इति पाठमाश्रित्य विषयकामाग्निना द्रुतचित्ता इत्यर्थं वर्णयन्ति ॥ ५ ॥

न सांपरायः प्रतिभाति बाल प्रमाद्यन्त वित्तमोहेन मूढम् । परलोकसाधनव्यापार अविवेकिन प्रति न प्रकाशते । **प्रमाद्यन्तम्** अनवहितमनस्कम् । **वित्तमोहेन मूढम्**-विषयाशावशीकृत

५ अय मन्त्रो मुण्डकेऽपि (२ ८)। दन्द्रम्यमाणा इत्यत्र जङ्घन्यमाना इति भेद । पण्डितमिति पृथक्पदम् । स्वस्य पण्डित मन्यमाना इत्यर्थ । पण्डितम्मन्याना मानोऽहङ्कारो येषा ते इति विग्रहे ऐकपद्येपि शब्द साधुरेव ॥

६ सापराय इति । 'सापराय तर्तव्याभावात् ' इति सूत्रम् । मुक्तो हि न परेत किंतु सपरेत । ननु नास्तिकाभिमतो भूलोको दूरस्थितेन मृत्युना अयमिति कथ गृह्यते ॥ नैवम् । धीस्थतया तथा ग्रहणात् । यद्वा अयमिति कृत्स्न प्राकृतलोक, पर इतिच्याप्राकृत उच्यते ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥
श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।

मनोरथम् । **अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते मे** । अयमेव लोकोऽस्ति, परलोको नास्तीति मन्यमानः मत्क्रिय-(त्कार्य)माणयातनाविषयो भवतीत्यर्थः । [1]व्यासार्यैः, 'संयमने त्वनुभूय' इति सूत्रे 'अय लोको नास्ति पर उत(?)मानी' इति पाठानुसारेण, अयं च लोकः परश्च लोको नास्तीत्यर्थो वर्णितः । तत्र पक्षे तस्येति शेषः पूरणीयः। इतिश (उतश ?)ब्दः चार्थ.(?) (चशब्दश्चाध्याहार्यः)। शिष्टपरिग्रहाभावात्, 'अयं लोको नास्ति' इत्यस्योपपत्तिर्द्रष्टव्या । **मानी** त्यस्य दुर्मानीत्यर्थः। दुर्मानी पुनःपुनर्वशमापद्यत इति उत्तरत्र संबध्यते ॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः । यः प्रसिद्धः परमात्मा सः(?) अनेकैःपुरुषैः श्रोतुमपि न लभ्य इत्यर्थः । श्रवणलाभोपि महासुकृतफलमिति भावः । **शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः** । न हि श्रोतॄणां सर्वेषां परमात्मप्रतिपत्तिः सुलभेति भावः ।

---

1 व्यासार्यैरिति। संप्रति तत्र टीकायाम्, 'अयं लोको नास्ति न पर इति मानी' इति नन्द्वयघटितपाठो लक्ष्यते। न स भाष्यप्रकाशिकासंमतः। उतेति पाठश्च तत्र न दृश्यते। इतीत्यस्य इतिहेतोरित्यर्थवर्णनसंभवात् अनन्वयो नास्ति। उपनिषदि पाठभेदकल्पनं विनैव टीकानिर्वाहोऽपि भवति। तत्र टिप्पणे भाष्यार्थदर्पणे च शेषं द्रष्टव्यम्।

७. अत्र मन्त्रे, "आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः। आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित्" इति गीताश्लोकोऽनुसंधेयः ।

आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥
न नरेणावरेण प्रोक्त एष [1]सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्यप्रोक्ते [2]गतिरत्र नास्ति अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा । अस्य कुशलो वक्ता कुशलः प्राप्ता च दुर्लभ इत्यर्थः । **आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ।** कुशलेनाऽऽचार्येणानुशिष्टो ज्ञाताऽप्याश्चर्यः । 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इत्युक्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

न नरेणाऽवरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । **अवरेण** अश्रेष्ठेन प्राकृतेन पाण्डित्यमात्रप्रयोजनवेदान्तश्रवणेन **नरेण**—देहात्माभिमानिना एष आत्मा सुविज्ञेयो न भवति । कुतो हेतोः ? **बहुधा चिन्त्यमानः ।** वादिभिरिति शेषः । **अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति । अनन्येन**-उच्यमानादात्मनोऽनन्येन तदेकान्तिना ब्रह्मात्मसाक्षात्कारिणा प्रोक्ते अत्र आत्मनि यादृशी अवगतिः, सा आत्मावगतिरवरेण प्रोक्ते नास्तीत्यर्थः । यद्वा अत्र संसारे **गतिः** चङ्क्रमणं नास्तीत्यर्थः । यद्वा **अनन्यप्रोक्ते**[अन्याप्रोक्ते] स्वयमवगते **गतिः** आत्मावगतिः नास्तीत्यर्थः । **अन्यप्रोक्त** इति पाठे अवरनरप्रोक्ते सति आत्मनि अवगतिर्नास्तीत्यर्थः । ननु येन केनचिदुपदिष्टेऽप्यूहापोहशालिनः स्यादेवेत्यत आह—**अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ।** यतो अणोरप्यणीयान् आत्मा, अतः तत्स्वरूपं तर्कागोचरम् ॥ ८ ॥

1 सुज्ञेय इति भाष्यपाठः । 2 अन्यप्रोक्ते पा०

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।
यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥
जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।
ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १०

तदेवाह—**नैषा तर्केण मतिरापनेया ।** एषा आत्मविषयिणी मतिः तर्केण प्रापणीया नेत्यर्थः । अतः तर्ककुशलेनापि स्वयं ज्ञातुं न शक्येत्यर्थः । **प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।** हे प्रेष्ठ ! प्रियतम, स्वस्मादन्येनैव [गुणोत्कृष्टेन] गुरुणा उपदिष्टैव मतिः मोक्षसाधनज्ञानाय भवति । का पुनः सा मतिरित्यत्राह—**यां त्वमापः सत्यधृतिर्बताऽसि इति ।** यां मतिं त्वमापः[1]—आप्तवान् सिसाधयिषिततया निश्चितवानित्यर्थः । **सत्यधृतिरसि ।** सत्या अप्रकम्प्या धृतिर्यस्य स तथोक्तः । बतेत्यनुकम्पायाम् । **त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ।** त्वादृशश्शिष्यः अस्माकं भूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

पुनरपि तुष्ट आह **जानाम्यहंश्शेवधिरित्यनित्यम् ।** शेवधिः निधिः, कुबेरादैश्वर्यम् । एवञ्जातीयकं कर्मफललक्षणमनित्यमिति जानामि । **न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।** ध्रुवं तत्—आत्मतत्त्वम् । [2]अध्रुवैः—अनित्यफलसाधनभूतैः अनित्यद्रव्यसाध्यैर्वा कर्मभि-

९. आपनीयेत्यत्र आपनेयेति छान्दसम् । अपनेतव्या हन्तव्येति प्रकारान्तरमपि शाङ्करे ॥ 1. आप इति प्रयोगः सद्गुरुप्राप्त्या मतेः सिद्धप्रायत्वाद्वा । १०. शेवधिरित्येवंभूतमर्थमनित्यं जानामीति योजना । 2 अध्रुवैरिति । कर्मणां सात्त्विकत्यागपूर्वकमनुष्ठानं ध्रुवं शाश्वतम् स्वाभाविकम्; तत्त्वज्ञानगर्भत्वात् । अन्यथा अध्रुवत्वम् ।

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोमं [1]महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः॥

रित्यर्थः । ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निः अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि [2]नित्यम् । एवं ज्ञातवता मया ब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानोद्देशेन अनित्यैरिष्टकादिद्रव्यैर्नाचिकेतोऽग्निश्चितः । तस्माद्धेतोर्नित्यफलसाधनं ज्ञानं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । अतः ब्रह्मप्राप्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वस्य न विरोधः ॥

'त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा' इति पूर्वमन्त्रोक्तं नचिकेतसः श्रवणाधिकारं विवृणोति—**कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् । स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः** । **क्रतोः**–कर्मणः **प्रतिष्ठाम्**–फलभूताम्, **जगतः कामस्याप्तिम्**—चतुर्मुखस्थानपर्यन्तसर्वलोकसंबन्धिस्त्र्यादिविषयात्मककामप्राप्तिं च दृष्ट्वा । मोक्षस्वरूपमाह **आनन्त्यमभयस्य पारमित्यादिना** । अविनाशित्वमत्यन्तनिर्भयत्वमपहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिमहागुणगणरूपस्तोमं उरुकीर्तिं स्थैर्यं च मोक्षगतं दृष्ट्वा लौकिकान् कामान् प्रज्ञाशालित्वात् (प्रज्ञाशाली त्वं)त्यक्तवानसीत्यर्थः । यद्वा[3] मोक्षरूपपरमात्मस्वरूप एव सर्वकामावाप्तिं तत्रैव सकलजगदाधारत्वं क्रतोरनन्तफलरूपताञ्चेत्येवं सर्वं परमात्मविषयतया योजनीयम् (११)

1. स्तोममहदिति शाङ्करभाष्यपाठः 2 नित्यमिति । ज्ञानस्य नित्यत्वाभावेऽपि नित्यानुवर्त्यमानत्वादपि नित्यत्वम् । 3 यद्वेत्यादि । इदम् आनन्त्यादिरूपां प्रतिष्ठां दृष्ट्वा कामाप्तिरूपां प्रतिष्ठामत्यस्राक्षीरिति योजनान्तरस्याप्युपलक्षणम् ॥

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥
एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

तृतीय प्रश्न प्रतिवक्ति—**तं दुर्दर्श**मित्यादिना मन्त्रद्वयेन। **दुर्दर्शं**—'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य.' इत्युक्तरीत्या द्रष्टुमशक्यम्, **गूढ**-तिरोधायककर्मरूपाविद्यातिरोहितम्, सर्वभूतानुप्रविष्टम्, **गुहाहितं** हृदयगुहावर्तिनम्, **गह्वरेष्ठम्**—आत्मान्तर्यामिणम्, **पुराणम्**—अनादिम् **अध्यात्मयोगाधिगमेन**—विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतस आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगः, 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः', 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह' इत्यादिना वक्ष्यमाणः। तेन योऽयमधिगमः जीवात्मज्ञानम्, तेन हेतुना **देवं** परमात्मानं **मत्वा**—ध्यात्वेत्यर्थः। जीवात्मज्ञानस्य परमात्मज्ञानहेतुत्वादिति भावः। **हर्षशोकौ**—विषयलाभालाभप्रयुक्तहर्षशोकौ जहातीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः। एतत्—आत्मतत्त्वं श्रुत्वा, **संपरिगृह्य**—मननादिकं कृत्वेत्यर्थः। **प्रवृह्य धर्म्यम्**—कर्मसाध्यं शरीरादि **प्रवृह्य**—पृथक्कृत्य परित्यज्येत्यर्थ.। **अणुमेतमाप्य। एतम्**--स्वात्मभूतम्। [1]*अणुम्* *सूक्ष्मतया चक्षुराद्यगोचरम्* 'अणीयान् ह्यतर्क्यम्' इति निर्दिष्टं परमात्मानं देशविशेषे प्राप्य। **स मोदते**

---

१३. प्रवृह्य। वृहू उद्यमने। ननु नचिकेतसं ब्रह्मप्रवेशार्हविवृतसद्मत्वेन मन्य इत्यर्थः कुतो नेत्यत्र, स्वीकरीतौ संवादं दर्शयति तस्यैव इति ॥

1 अणुमेतं जीवात्मानम् आप्य—यथावत् अवलोक्य परमपदे

स मोदते मोदनीयँ हि लब्ध्वा विवृतँ सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥
अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

मोदनीयं हि लब्ध्वा, सः विद्वान् **मोदनीयं** प्रीतिविषयमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टं स्वस्वरूपं लब्ध्वा **मोदते**— आनन्दी भवतीत्यर्थः । 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः' इति श्रुत्यर्थोऽत्रानुसन्धेयः । एवं प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा नचिकेतसं मोक्षार्हत्वेन स्तौति— **विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये ।** नचिकेतसं प्रति ब्रह्मरूपं सद्म धाम विवृतद्वारं प्रवेशार्हं मन्ये इत्यर्थः । 'तस्यैष आत्मा विशते(ति) ब्रह्मधाम' इति श्रुतेः ।

ननु 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा' इति श्रुत्यैकार्थ्याय 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा' इत्यत्रापि परमात्मात्मकजीव एव प्रतिपाद्यताम् । ततश्च, 'तं दुर्दर्शम्' इति पूर्वखण्डोऽपि जीवपर एवास्तु । ततश्च 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इति पूर्वसन्दर्भोऽपि परिशुद्धजीवस्वरूपपर एवास्तु । ततश्च 'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित्' इति परिशुद्धात्मविषयगीतावचनैकार्थ्यमप्युपपद्यत इति

मोदनीयम् "प्रहर्षयिष्यामि सनाथजीवितः" इत्युक्तरीत्या शेषेण स्वेन कैङ्कर्येण प्रीणनीयं परमात्मानं लब्ध्वा मोदयित्वा मोदते— अप्रधानमानन्दं स्वयमपि लभते । 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति तदानन्दनस्यैवोद्देश्यत्वादित्यप्यर्थः स्यात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

चेत्—न ; ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे ब्रह्मजत्वरूपमक्रमश्रुतजीवलिङ्गबलेन चरमश्रुतदेवशब्दस्य देवात्मकत्वरूपार्थाश्रयणेऽपि 'तं दुर्दर्शम्' इति मन्त्रे तादृशजीवलिङ्गाभावेन देवमित्यस्य देवात्मकमित्यर्थाश्रयणायोगात् । एतदेवाभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृता, 'गुहां प्रविष्टौ....' इति सूत्रे, "परमात्मनस्तावत् 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टम्' इति गुहाप्रवेशो दृश्यते" इत्युक्तम् । तथैवायं मन्त्रः परमात्मपरतया व्यासार्यैरपि विवृतः । गह्वरेष्ठमिति पदेन तु परमात्मनः गह्वरशब्दितदुर्विज्ञेयपरिशुद्धात्मस्वरूपशरीरकत्वमप्युक्तम् । इयांस्तु विशेषः—ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे परमात्मात्मकपरिशुद्धजीवस्वरूपं प्रतिपाद्यते ; 'तं दुर्दर्शम्' इति मन्त्रे तु जीवशरीरकपरमात्मस्वरूपं प्रतिपाद्यते। इति न तयोरैकार्थ्यहानिः॥१३

'न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्', 'एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा', 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इति प्रदेशेषु धर्मफलविलक्षणतया ज्ञानसाध्यतया प्राप्यतया च निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य स्वरूपं च, उक्तप्रदेशेष्वेव धर्मविलक्षणतया 'मत्वा' इति प्रतिपत्त्युपायस्य स्वरूपं च, 'धीरो हर्षशोकौ जहाति' इत्यत्र धीर इति प्रतिपन्नस्य प्राप्तुश्च (!) स्वरूपं च शोधयितुं पृच्छति—अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् अन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद ॥

ननु भाष्ये "देवं मत्वा' इत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यभूतस्य

देवस्य, अध्यात्मयोगाधिगमेनेति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तु प्रत्यगात्मनश्च, 'मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति'[1] इति निर्दिष्टस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपशोधनाय पुन पप्रच्छ, अन्यत्र धर्मादिनि'' इत्युक्ते· कथ तद्विरुद्धतया 'धीर' इति निर्दिष्टस्य प्राप्तुरित्युच्यत इति चेत् — मैव वोच —'अध्यात्मयोगाधिगमेन' इति वेदितव्यतया निर्दिष्टमात्मशब्दवाच्यं प्रजापतिविद्याप्रतिपन्नमुपास्य प्राप्यभूत परिशुद्धस्वस्वरूपमेव । अतस्तस्यापि प्राप्यनिर्देशकत्वमेव । वस्तुगत्या तस्य प्राप्त्रभिन्नत्वात् 'प्राप्तु प्रत्यगात्मनश्च' इति भाष्य न विरोत्स्यते । अत एव ''प्रथम तावत् प्राप्तु प्रत्यगात्मन स्वरूपमाह 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति'' इत्युत्तरभाष्यमपि न विरोत्स्यते । न हि 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति मन्त्रप्रतिपाद्यस्य विपश्चिच्छब्दितपरिशुद्धस्वरूपस्य प्राप्तृरूपतोपपत्ति । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्त भोक्तेत्याहुर्मनीषिण', 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मन प्रग्रहवान्नर । सोऽध्वन पारमाप्नोति तद्विष्णो परमं पदम्' इति मन्त्रप्रतिपाद्यस्यैव प्राप्तृरूपत्वात् । तथैव 'विशेषणाच्च' इति सूत्रभाष्ये प्रतिपादितत्वात् । अत एव प्राप्यप्राप्त्रैकाधिकरण्यनिर्देशपरे गुहामन्त्रे छायातपावित्यज्ञत्ववाचिना छायाशब्देन निर्देशो दृष्ट, न तु विपश्चिच्छब्देन । अत यथोक्त एवार्थ ।

अथ मन्त्र द्यासार्थे त्रयाणामिति सूत्रे विवृत । ''धर्मात् उपाय । *धर्मादन्यत्र*— *प्रसिद्धोपायविलक्षण उपाय इत्यर्थ । अधर्मा*- धर्मेतर उपेय । **अधर्मादन्यत्र**— प्रसिद्धसाध्यविलक्षण फलमित्यर्थ ।

अस्मादिति बुद्धिस्थः तत्साधको विवक्षितः । स एवोपेता । स हि प्रसिद्धोपेतृ (साधक) विलक्षणः, साधकावस्थायामितरफलविरक्तत्वात्, फलदशायामाविर्भूतगुणाष्टकविशिष्टस्वरूपत्वाच्च । **कृताकृतादिति** धर्मादीनां विशेषणम् । कृताकृतात् धर्मादेर्विलक्षणं भूताच्च भव्याच्च धर्मादेर्विलक्षणं यदित्यर्थः" इत्येकां व्याख्यां कृत्वा, तस्मिन् पक्षे तु कृताकृतात् भूताद्भव्याच्च धर्मादन्यत्र, तादृशादधर्मादन्यत्र, तादृशादस्माच्चान्यत्र इत्यन्यत्रशब्दत्रयेणैवोपपत्तौ, अन्यत्र भूताद्भव्याच्चेत्यन्यत्रशब्दवैयर्थ्यम्, उपायस्य कालत्रयपरिच्छिन्नतया तत्र कालत्रयपरिच्छिन्नवैलक्षण्यानन्वयं च पर्यालोच्य **यद्वे**त्यादिना अपरा व्याख्या कृता। तदुच्यते—"यद्वा धर्मादधर्माच्चान्यत्र यदिति उपासनप्रश्नः ; पुण्यपापरूपसाधनविलक्षणत्वादुपासनस्य । कृताकृतात् भूताच्च भव्याच्चान्यत्र यदिति कालापरिच्छिन्नमुपेयं पृष्टम् । उपेतुरपि चेतनस्य नित्यत्वात् प्राप्यान्तर्भावाच्च तत एव तस्यापि तन्त्रेण प्रश्नः । 'तदन्तर्गतं च प्राप्तुः स्वरूपम्" इति हि वक्ष्यते । तत्र,(त्रय इति ।!) यत्तच्छब्दौ त्रितयपराविति भावः।' इति ॥

नन्वस्मिन्नपि पक्षे प्रष्टव्यद्वयपरत्वाश्रयणमपि क्लिष्टमेव, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्रक्रमस्यान्यत्रशब्दद्वयसामानाधिकरण्यवत् अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्र भूतादित्युपरितनान्यत्रशब्दद्वयस्यापि सामानाधिकरण्यस्यैव प्रतीतेः । यदि तत्र धर्माधर्मविलक्षणं यच्च, कालत्रय[परिच्छिन्न !]विलक्षणं यच्चेति चशब्दद्वयमध्योप्यत, तदा अन्यत्रशब्दयुगद्वयस्य स्वरसतः प्रतीतं सामानाधिकरण्यं पर्यत्यक्ष्यत । अतः

प्रक्रमरीत्यनुसारिप्रतीतसमानाधिकरण्यभङ्गे कारणाभावात् अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्ययमप्यंश प्राप्यब्रह्मपर एवाऽस्तु। ननु 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया' इत्युपायविशेषप्रतिवचनदर्शनेनोपाय-विशेषप्रश्नस्याप्यत्रैवान्तर्भाव्यतया चशब्दाभावेप्यन्यत्रशब्दयुगद्वयस्य सामानाधिकरण्य भङ्गनीयमिति चेन्न, प्रतिवचनेऽपि 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इति प्रीतिरूपापन्नज्ञानैकलभ्यत्वलक्षणप्राप्यधर्मविशेषो-पदेशस्यैव दर्शनेनोपायप्रधानप्रतिवचनादर्शनात् । 'नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्', 'यस्त्वविज्ञानवान् भवति अमनस्क सदाऽशुचि । न स तत्पदमाप्नोति' इति प्रतिवचनदर्शनादधर्मा-दन्यत्रेति प्रसिद्धोपायविरोधिविलक्षणविरोधिप्रश्न इत्यपि किं न स्यात् । प्राप्यस्य प्रीतिरूपापन्नज्ञानैकोपायकत्वकथनेन उपाये प्रीतिरूपापन्न-त्वरूपविशेष फलिष्यतीति चेत्, फलतु नाम । नैतावतोपायस्य प्रश्नप्रतिवचनप्रधानविषयत्व वक्तव्यमित्यस्ति। न हि, 'किं देवदत्त-भवनम्' इति प्रश्नस्य वा 'बहुचम्पकालङ्कृतनिष्कुटं द्वारोपान्त-लिखितशङ्खचक्रपद्म(शङ्कपद्म)क देवदत्तभवनम्' इति तत्प्रश्नप्रतिवचनस्य वा निष्कुटद्वारोपान्तप्रधानकत्व कश्चिदभ्युपैति । अतो अन्यत्रधर्मा दन्यत्राधर्मादित्यपि अन्यत्रशब्दचतुष्टयसामानाधिकरण्यलिप्सया धर्म-धर्मसाध्यविलक्षणब्रह्मविषय एवायमिति चेत्—

अत्रोच्यते—'असौ देवदत्तादुत्पन्नो न भवति, अपितु यज्ञदत्तात्' इति वाक्य श्रुत्वा 'देवदत्तादन्य यं पश्यसि तं मे ब्रूहि' इति प्रवृत्तस्य प्रति (प्रश्न ?) वचनस्य देवदत्तान्ययज्ञदत्तपरत्ववत् लक्षणया

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदँ सङ्ग्रहेण ब्रवीमि ओमित्येतत्॥

सारेण 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति मन्त्रस्यापि तत्रैव शुद्धात्मस्वरूपे सङ्गतार्थत्वात्, भेदप्रसक्तिमति प्रत्यगात्मस्वरूप एव 'नेह नाना' इति निषेधस्यापि सङ्गतार्थत्वात्, 'अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः' इति स्मृ(तिप्र)त्यभिज्ञापकस्य 'वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टः' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धस्वरूपपरत्वसंभवात्, 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इति गीताभाष्ये, 'ब्रह्मणा परमसाम्यमापन्ने परिशुद्धात्मस्वरूपे सर्वतःपाणिपादादिकार्यकर्तृत्वं संभवति' इति उपपादितत्वात्, 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धपरत्वेऽनुपपत्त्यभावात्, 'न तत्र सूर्यो भाति' इति मन्त्रस्यापि 'न तद्भासयते सूर्यः' 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते' इति गीतावचनेन परिशुद्धात्मस्वरूपपरत्वस्य युक्तत्वात्, 'तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेत्' इति औपसंहारिकमन्त्रस्य परिशुद्धात्मपरत्व एव स्वारस्यात् कृत्स्नाया अप्युपनिषदः प्रजापतिवाक्यवत् प्रत्यगात्मस्वरूपमात्रपरत्वोपपत्तौ प्रत्यगात्मपरमात्मस्वरूपयाथात्म्यद्वयपरत्वक्लेशाश्रयणं वृथा'—

इति शङ्का प्रत्युक्ता। सर्ववेदप्रतिपाद्यस्यैव 'तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि' इति वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञानात् परमात्मस्वरूपप्रतिपादकवेदभागप्रतिपाद्यत्वस्य शुद्धस्वरूपे असंभवात्, शुद्धस्वरूपस्याप्यन्तर्यामिणः परमात्मस्वरूपस्य शुद्धस्वरूपप्रतिपादकभागेनापि प्रतिपाद्यत्वसंभवादिति द्रष्टव्यम्।

तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। तपांसि—तपःप्रधाना उपरितनभागा इति व्यासार्यैर्व्याख्यातम्। **यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति।** ब्रह्मचर्यं—गुरुकुलवासस्त्रीसङ्गराहित्यादिलक्षणं यदिच्छन्तो-

**एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥**

ऽनुतिष्ठन्ति । तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि । सङ्गृह्यतेऽनेनेति सङ्ग्रहः शब्दः । प्राप्यवक्तव्यत्वप्रतिज्ञापरे अस्मिन् मन्त्रे अर्थात् प्रणवप्रशंसाया लाभात् 'प्रणवं प्रशंस्य' इति भाष्यस्य च, 'सर्वे वेदा' इत्यादिपादत्रयोक्तब्रह्मप्रतिपादकतया प्रशस्येत्यर्थः ' इति श्रुतप्रकाशिकावचनस्य च नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । सङ्क्षेपेण तत्प्रतिपादकं किमित्यत आह– **ओमित्येतदिति**[1] । 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्स्मृतः' इति प्रणवस्य ब्रह्मवाचकत्वात् प्रणवावयवयोरकारमकारयोः परजीववाचितया उपायोपेयोरप्युपदिष्टत्व[2]मस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

एवं वाचकं प्रणवं द्वाभ्यां स्तौति— **एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म ।** 'ओमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इति ब्रह्मप्राप्तिसाधनध्यानालम्बनत्वादिदमेवाक्षरम्, ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात् ब्रह्म । **एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।** जप्येषु ध्येयेषु च श्रेष्ठमित्यर्थः । **एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ।** एतदक्षरमुपास्य, अनेनोपासनेन इदं फलं मे भूयादिति [यो ?] यत् कामयते, [3]तस्य तद्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

---

1 ओमित्येतदिति । एतत् पदशब्दोक्तं परमात्मतत्त्वम् ओमिति–ओंरूपसंग्रहशब्दोक्तमित्यर्थः स्यात् ।

2 उपदिष्टत्वमिति । तथाचोपायोपेयसंग्राहकेणेति सङ्ग्रहशब्दार्थः । प्रापकप्राप्तृसङ्ग्राहकेण प्रधानप्रतिपाद्यं प्राप्यं ब्रवीमीति श्रुत्यर्थ इति भावः ॥ 3 मूले ज्ञात्वेत्यस्य इच्छतीत्यत्रान्वयः ।

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥
न जायते म्रियते [1]वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

एतदालम्बनं श्रेष्ठम्—एतदोंकाररूपमालम्बनं श्रेष्ठम्—ध्यानादेरिति शेषः । अत एव **एतदालम्बनं परम्**—एतदालम्बनकं ध्यानादि सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । **एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते** । स्पष्टोऽर्थः ॥ १७ ॥

प्रथमं तावत् प्रत्यगात्मस्वरूपमाह—**न जायते म्रियते चेत्यादि**ना मन्त्रद्वयेन । इदं च प्रस्तुत्य व्यासार्यैरित्थं ह्युक्तम्—"इदं मन्त्रद्वयं तावत् एकविषयम्, 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इत्येतद्विवरणरूपत्वात् द्वितीयमन्त्रस्य । हन्ता चेदिति मन्त्रश्च जीवविषय एव; लोकस्य परमात्मनि हन्तृहन्तव्यभावप्रतिपत्त्यभावात् । परमात्मा हि प्रत्यक्षागोचरः । कथं तस्मिन् वध्यताभिमतिपत्तिः? अहमेनं हन्मि, अयं मां हन्तुमागच्छतीति वध्यघातुकभावाभिमानो हि देहिनां जीवविषय एव । ननु 'नास्य जरयैतज्जीर्यति' इतिवत् परमात्मनोपि हननप्रतिषेध उपपद्यते ॥ सत्यम्, तत्र दहराकाशस्य देहान्त स्थित्या शङ्कितविकारनिषेध उपपद्यते । इह तु लोकसिद्धा भ्रान्तिरनूद्य निरस्यते । न हि परमात्मनि वध्यघातुकभावभ्रान्तिः कस्याप्यस्ति । अत. अनुवादनिषेधावनुपपन्नौ । 'न जायते' इति मन्त्रश्च तेनैकार्थ । अतः मन्त्रद्वयमपि जीवविषयकमेव" इति । अक्षरार्थस्तु—**न जायते म्रियते वा विपश्चित्**[1]—विपश्चित्त्वार्होऽय

1 विपश्चित्पदं जननाद्यसंभवोपपादकम् । विविधं पश्यन्ति स्को

अजो नित्य शाश्वतोऽय पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥
हन्ता चेन्मन्यते हन्तु हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

मिदानीमपि जननमरणशून्य इत्यर्थ । **नाय कुतश्चित्**—उत्पादकशून्य । **न बभूव कश्चित्**--पूर्वमपि मनुष्यादिरूपण जननशून्य । न जायत इत्यत्र हेतुमाह—**अज** इति । न म्रियत इत्यत्र हेतुमाह—**नित्य** इति । न कुतश्चिदित्यत्र हेतुमाह—**शाश्वत** इति । पूर्वं न बभूवेत्यत्र हेतुमाह—**पुराण** इति । ननु कथमस्य नित्यत्वम्, शरीरान्तर्वर्तिन शरीरविनाशानुविनाशित्वावश्यभावादित्यत आह-**न हन्यते हन्यमाने शरीरे** । स्पष्टोऽर्थ ॥ १८ ॥

तदेवोपपादयति—**हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्**—अहमेन

ह्ययम् । इद हेयम् इदमुपादेयम् इदमुपेक्ष्यमिति हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो हि पुस इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वानुभयरूपत्वस्मरणवशाद् भवन्ति । तत्स्मरणञ्च पूर्वानुभवात् । अनुभवश्च पूर्वजन्मनि इति रीत्या पूर्वपूर्वजन्मसिद्धौ हि न जीवस्योत्पत्तिसंभव । अतो जीवस्य देहसंबन्धरूपमेव जन्म , नोत्पत्तिरूपम् ।

द्वितीयपादस्य 'नाय भूत्वा भविता वा न भूय ' इत्येत—द्गीताभाष्यानुसारेण, 'कश्चिदात्मा कल्पादिकाले कुतश्चिद्भूत्वा कल्पान्ते म्रियत इति न' इत्यर्थवर्णने भूत्वेत्यध्याहार, बभूवेति भूतकालायोगश्च विमृश्य स्वरसार्थ एव दर्शित । अत एवैकरूपार्थवर्णननिर्बन्धाभावात् उत्तरार्धवितारणादिकमपि किञ्चिदन्यथैव । अन्ततस्तात्पर्यमेकमेवेति ध्येयम् ।

१९ कर्त्रधिकरणे (२-३-५) "हन्तारमात्मान जानन्" इति भाष्यव्याख्याने श्रुतप्रकाशिका "हन्तुमिति पदम् उदन्तच्छन्दीयान्तम् । सेतु जन्तुमितिवत् । हन्तारमित्यर्थ " इति ॥

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

हनिष्यामीति देहात्मदृष्ट्या मन्यते चेदित्यर्थः । **हतश्चेन्मन्यते हतम्**- छिन्नदेहावयवः देहात्मदृष्ट्या आत्मानम्, हतोऽहमिति मन्यते चेदि त्यर्थः । **उभौ तौ न विजानीतः** । आत्मस्वरूपमिति शेषः । **नायं हन्ति** । आत्मानमिति शेषः । **न हन्यते**--आत्मस्वरूपमिति शेषः । न च वेदान्तवेद्यपरिशुद्धात्मस्वरूपे कथं हननादिप्रसक्तितत्पूर्वकनिषेधा-विति वाच्यम् ; तस्यैव क्षेत्रज्ञतया (क्षेत्रीभूततया) तत्प्रयुक्ततत्संभवा दिति द्रष्टव्यम् ।

(आत्मनित्यत्वाधिकरणम्)

इमौ मन्त्रौ प्रस्तुत्य वियत्पादे चिन्तितम् । तत्र हि 'वायुश्चान्त-रिक्षं चैतदमृतम्' इति वाय्वन्तरिक्षयोर्नित्यत्वश्रवणेपि 'आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः' इति तयोरुत्पत्तिश्रवणात्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-सिद्ध्यर्थं सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मविकारत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वाच्च यथो-त्पत्तिरङ्गीक्रियते, एवं जीवानां नित्यत्वश्रवणेपि 'तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्', 'प्रजापतिः प्रजा असृजत' इति जीवानामपि सृष्टिश्रवणात् एकविज्ञानेन *सर्वविज्ञानसिद्ध्यर्थञ्च जीवस्यापि सृष्टिरभ्युपगन्तव्येति* पूर्वपक्षे प्राप्ते-'नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । आत्मा नोत्पद्यते; 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्', 'ज्ञाज्ञौ द्वावजौ' इत्युत्पत्तिनिषेधश्रुतेः । ताभ्य एव श्रुतिभ्यः नित्यत्वावगमाच्च । न चोत्पत्तिश्रुतिसर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः शङ्क्यः । स्वरूपस्य नित्यत्वेऽपि ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणान्यथाभावरूपावस्थान्तरापत्तिसत्त्वेन उत्पत्तिश्रुतेः

सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्चोपपत्ते । उत्पत्तिनिषेधश्रुतेश्च स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्त्यभावपरतया अविरोधात् । इयांस्तु विशेष —चिदचिदीश्वराणां त्रयाणामपि अवस्थान्तरापत्तिलक्षणोत्पत्तिरूपो विकारोऽस्त्येव । तथाप्यचेतनानां स्वरूपान्यथाभावलक्षणा उत्पत्ति । जीवानां तु सा नास्ति । अपितु ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणस्वभावान्यथाभावरूपा उत्पत्ति । ईश्वरस्य तु तत्तन्नियन्तृत्वाद्यवस्थासत्त्वेपि उक्तलक्षणानिष्टविकारद्वयाभावात् 'नित्यो नित्यानाम्' [1]इति परमात्मन इतरविलक्षणनित्यत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । वर्णितश्च सूत्रार्थ ।

(उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम्)

ननु 'न जायते म्रियते वा' इति श्रुतिप्रतिषिद्धां जीवोत्पत्तिम्, 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इति प्रतिपादयत पाञ्चरात्रस्य कथं प्रामाण्यमिति चेत्–अस्या शङ्कायास्तर्कपादे निराकृतत्वात् । तथाहि—'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इति जीवोत्पत्ति [पाञ्चरात्रे] प्रतिपाद्यते । सा च जीवे न संभवति । तथा 'सङ्कर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते' इति कर्तुर्जीवात् करणस्य मनस उत्पत्ति श्रूयमाणाऽपि न संभवति । कर्तुर्जीवात्करणोत्पत्ते, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' इति मनसो ब्रह्मोत्पत्तिप्रतिपादकश्रुतिविरुद्धत्वादिति, 'उत्पत्त्यसंभवात्', 'न च कर्तु करणम्' इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां पूर्वपक्षं कृत्वा, 'विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेध', 'विप्रति-

1 इदमुदाहरणं नित्यानां मध्ये नित्य इत्यर्थाभिप्रायेण । भाष्ये अन्यथाऽर्थवर्णनात् सत्यस्य सत्यमित्युदाहर्तव्यम् ।

षेधाच्च' इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सिद्धान्तितम् । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । विज्ञानं च तदादि च विज्ञानादि । ननु [च] 'वयन्तो घुः' इति आदिशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात् कथमेतदिति चेत्—नायं घुः, अपि तु 'अद् भक्षणे' इत्यस्मादावश्यकार्थे णिनिप्रत्यये 'आदि' इति रूपं सिद्ध्यति । तेन च [1]निखिलजगत्संहर्तृत्वमुखेन कारणत्वं प्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्यम् । आदि विज्ञानं परमात्मेत्यर्थः । 'सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इति श्रुतस्य जीवशब्दार्थस्य तदभिमानिपरमात्मभावे सति शास्त्रप्रामाण्याप्रतिषेधस्सिद्ध्यति । परमात्मनश्च जननं नाम स्वेच्छाधीनशरीरपरिग्रहः । तस्मिन्नेव पञ्चरात्रतन्त्रे, 'स ह्यनादिरनन्तश्च' इति जीवोत्पत्तेर्विशेषेण प्रतिषिद्धतया तद्विरुद्धाभिधानासंभवात् 'सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इत्यनेन जीवाभिमानिसङ्कर्षणस्य इच्छाधीनशरीरपरिग्रहरूपोत्पत्तिः प्रतिपाद्यत इति न पाञ्चरात्राप्रामाण्यमिति सूत्रयोरर्थः ।

ननु सांख्यपाशुपताद्यधिकरणवत् इदमप्यधिकरणं पाञ्चरात्रप्रामाण्यप्रतिषेधकं किं न स्यादिति चेत्—वेदोपबृंहणाय भारतसंहितां कुर्वता बादरायणेन—

"इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ।
आमथ्य मतिमन्थानं दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥

---

1 अनेन वासुदेवावतारभूतः संकर्षणव्यूहः षाड्गुण्ये विज्ञानबलरूपगुणसंपन्नः सर्वजगत्संहारव्यापाराधिकृत इति पञ्चरात्रोक्तस्यार्थस्य ज्ञापनात् तस्य जीवत्वनिषेधात् जीवोत्पत्तिप्रतिषेधः कृतो भवति । कारणत्वमिति सामान्योक्तिः प्रद्युम्नादेर्ग्रहणाय ।

नवनीत यथा दध्नो द्विपदा ब्राह्मणो यथा ।
आरण्यक च वेदेभ्य ओषधीभ्यो यथाऽमृतम् ॥
इद महोपनिषद् चतुर्वेदसमन्वितम् ।
साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पाञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥" (भा शा 343)
"इद श्रेय इद ब्रह्म इद हितमनुत्तमम् ।
ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥
भविष्यति प्रमाण वै एतदेवानुशासनम् ।
ब्राह्मणै क्षत्रियैर्वैश्यै शूद्रैश्च कृतलक्षणै ॥
अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च माधव ।
सात्वत विधिमास्थाय गीतस्सङ्कर्षणेन य ॥" (भा शा 335)
"अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान् मनुस्स्वायम्भुवस्तथा ॥"(भा शा 343)

इत्यादिभिर्वचनै बहुषु स्थलेषु पाञ्चरात्रप्रामाण्य प्रतिष्ठापितवता शारीरकशास्त्रे तत्प्रामाण्य निराक्रियत इत्यस्यासङ्गतत्वात् । नन्वेवम्—

"एव तत्त्वमिद कृत्स्न साङ्ख्याना विदितात्मनाम् ।
यदुक्त यतिभिर्मुख्यै कपिलादिभिरीश्वरै ॥
यस्मिन्न विभ्रमा केचित् दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।
गुणाश्च यस्मिन् बहवो दोषहानिश्च केवला ॥"

इति कापिलमतस्य भारते भ्रमादिदोषाभावप्रतिपादनात्, "सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते । यथागम यथान्याय निष्ठा नारायण प्रभु " इति साङ्ख्ययोगपाशुपतादीनामपि नारायणनिष्ठत्व प्रतिपादनात्, 'तमेव शास्त्रकर्तार प्रवदन्ति मनीषिण ' इति तच्छा

**अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥**

स्वकर्तॄणामपि नारायणप्रतिपादकत्वस्य प्रतिपादनात्, 'सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः' इति सर्वेषामप्यात्मप्रमाणत्वप्रतिपादनाच्च, 'सर्वं प्रमाणं हि तथा यथैतच्छास्त्रमुत्तमम्' इति पाञ्चरात्रदृष्टान्तेन इतरशास्त्राणामपि प्रामाण्यप्रतिपादनाच्च तत्पादे सांख्यपाशुपताद्यागमानामपि प्रामाण्यं न निराक्रियत इति चेत्—सत्यम् । भ्रमविप्रलिप्सादिराहित्यं शास्त्रकर्तॄणाम्, परमतात्पर्यं च नारायण एवेति समानम् । तथापि अबहुश्रुततया *तद्वक्तॄणां हृदयमजानन्तः आपातप्रतिपन्नमेवार्थं तात्त्विकं मन्य*मानाः ये प्रत्यवतिष्ठन्ते, तान् प्रति सांख्याद्यागमानामापातप्रतिपन्नार्थमात्रपरत्वमन्वारुह्य सूत्रकृता तन्निरसनं कृतम् । पाञ्चरात्रशास्त्रे तु परतत्त्वहितपुरुषार्थानामेवाऽऽपाततोऽपि प्रतीतेः वेदविरुद्धनिमित्तोपादानभेदाद्यप्रतीतेश्च कृत्स्नं पञ्चरात्रं प्रमाणमेवेति नैकदेशोऽप्यप्रामाण्यशङ्कावकाश इति द्रष्टव्यम् । एवमेव व्यासार्यैरुक्तम् । प्रकृतमनुसरामः ॥

एवं मन्त्रद्वयेन प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य तदात्मभूतपरमात्मस्वरूपमाह—**अणोरणीयान् महतो महीयान्** । अणोः—सर्वाचेतनापेक्षया सूक्ष्माच्चेतनात् अणुतरः ततोऽपि सूक्ष्मः [1]तदन्तःप्रवेश-

२०. तैत्तिरीये (१०) श्वेताश्वतरे (३) चायं मन्त्रः पठ्यते ; उत्तरार्धे भेदः। अत्रापीदं पाठान्तरमिव भाष्ये निर्दिष्टम् । 1 तदन्तःप्रवेशेत्यनेन, तदन्तरस्यसर्वस्येति वाक्यं स्मार्यते । अणुना प्रतिहन्यमानत्वाभावः अण्वाक्रान्तदेशेऽपि अप्रतिघातेन वर्तमानत्वम् अणु-

योग्य इत्यर्थः । **महतः** आकाशादेरपि महत्तरः । [2]स्वाव्याप्तवस्तु-रहित इत्यर्थः । **आत्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्** । अस्य **जन्तोः**—'न जायते म्रियते वा' इति मन्त्रद्वयनिर्दिष्टस्य चेतनस्य **आत्मा**—अन्तः प्रविश्य नियन्तेत्यर्थः । अतश्च पूर्वमन्त्रद्वयनिर्दिष्टात् प्रत्यगात्मस्वरूपात्, अणोरणीयानिति मन्त्रसन्दर्भप्रतिपाद्योऽन्य एवेति सिद्धम् । न च अस्यजन्तोरित्यस्य हृदयगुहावाचिना सम्बन्ध(न्धि ?)-सापेक्षेण गुहायामित्यनेनैवान्वितत्वेन न आत्मेत्यनेनान्वय इति शङ्कयम्, आत्मशब्दान्वितस्यैव काकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वये दोषाभावात् । 'मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोति' इत्यत्र शाखां मूलतः परिवास्य मूलतः उपवेषं करोतीति परिवासनान्वितस्यापि मूलत इत्यस्य उपवेषं करोतीत्यनेनापि अन्वयस्याङ्गीकृतत्वात् । जीवहृदयगुहावर्तित्वप्रतिपादनेऽपि जीवभेदसिद्धेश्च । न हि जीवस्यैव जीवगुहावर्तित्वप्रतिपादने प्रयोजनमस्ति ।

ननु 'न जायते' इत्युपन्यस्तस्याऽऽत्मनः जायमानवाचिजन्तुशब्देन परामर्शस्यानुपपन्नतया, अस्य जन्तोरित्यस्य प्रत्यक्षादिसन्निधापितदेह-

---

पक्षयाऽणीयस्त्वमित्युक्तं भवति । योग्यपदेनान्तःप्रदेशाभावात् प्रवेशो नास्तीति ज्ञाप्यते । अणुपदस्याल्पपरिमाणवत्त्वार्थकत्वे अणीयस्त्वमल्पतरपरिमाणवत्त्वमिति वक्तव्यम् । तत् महत्यस्मिन्न घटते । अतः अणोरणीयानित्यस्य दुर्ग्रहात् दुर्ग्रहतर इत्येवार्थः । महत्पदेनात्यन्तमहद्भिन्नग्रहणवत् अणुपदेनात्यन्ताणुभिन्नग्रहणे तु तदन्तःप्रदेशोऽपि सुवचः । अविशेषेण सर्वाणुमहद्ग्रहणे तु तत्त्वर्थोऽतिशयश्रुतप्रकाशिकोक्तरीत्या नियन्तृत्वशक्तिवैशिष्ट्यमादायैव वक्तव्यः । अणुशब्दस्य अन्तःप्रवेशयोग्य इत्यर्थोऽपि लक्षणयैव हि भवति ।

परताया एव वक्तव्यत्वेन तद्गुहाहित आत्मा प्रागुपन्यस्तो जीव एवास्तु। न च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टतया सदा अहमिति भासमाने जीवे, 'कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति', 'क इत्था वेद यत्र सः' इति उत्तरसन्दर्भप्रतिपाद्यं दुर्विज्ञानत्वं कथमन्वेत्वि(ती)ति वाच्यम्—जीवस्य कर्तृत्वादिविशिष्टतया सर्वलोकविदितत्वेऽपि मुक्तप्राप्यत्व(प्रा?)स्वरूपविशिष्ट तया दुर्विज्ञानत्वसंभवादिति चेत्–न; 'प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्यशरीरिणः' इति जन्तुशब्दस्य चेतनपर्यायतया प्रकृतजीववाचित्वसंभवात्। अस्येति शब्दस्य च पूर्वसन्दर्भोपस्थापितप्रत्यगात्मविषयत्वसंभवे प्रत्यक्षाद्युपस्थापितदेहविषयत्वाश्रयणस्यायुक्तत्वात्। अत्यन्ताणुत्वमहत्त्वयोः, 'एष म आत्माऽन्तर्हृदये अणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा, एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' इत्यादिषु परमात्मधर्मतया सिद्धत्वेन अणोरणीयानिति मन्त्रप्रतिपाद्यस्य जीवत्वशङ्काया असंभवात्।

ननु 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इति सूत्रे 'सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति वाक्यश्रुतविपश्चित्त्वस्य ब्रह्मासाधारणलिङ्गत्वस्य भाष्ये प्रतिपादितत्वात् तद्बलात् 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति मन्त्रस्यापि पररीत्या परमात्मपरत्वमेवास्तु। एवं सति 'अन्यत्र धर्मात्' इति प्रश्नस्य प्राप्यद्वयपरत्वं प्रतिवचनस्य[च?]प्राप्यद्वयपरत्वमाश्रित्य, 'न जायते' इत्यादिमन्त्रद्वयस्य प्राप्यजीवस्वरूपपरत्वम्, अणोरणीयानिति सन्दर्भस्य च परमात्मपरत्वमित्यादिपरिकल्पनक्लेशो नाऽऽश्रयणीय इति चेत्—न।

हननादिप्रतिषेधाद्यनुपपत्त्या विपश्चिच्छब्दे मुख्यार्थत्यागस्यावश्यकत्वेन तन्मन्त्रद्वयस्य अणोरणीयानित्यादिमन्त्रसन्दर्भस्य च एकविषयत्वासंभवात् । शिष्टमुत्तरत्र स्पष्टयिष्यते ।

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः । तम् तादृशं परमात्मानम् अक्रतुः काम्य(म) कर्मादिरहितस्सन् धातोः धारकस्य परमात्मन प्रसादात् आत्मनः महिमानं महत्त्वसम्पादकं स्वसार्वज्ञ्यादिगुणाविर्भावहेतुभूतं परमात्मानं यदा पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थं । (यद्वा ?) द्युभ्वाद्यधिकरणे 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति मन्त्रखण्डं प्रस्तुत्य 'अथ यदा स्वस्मादन्यं सर्वस्येश प्रीयमाणम्, अस्येश्वरस्य महिमानं च निखिलजगन्नियमनरूपं पश्यति, तदा वीतशोको भवति'' इति भगवता भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् तदनुसारेणेहापि परमात्मन निखिलजगन्नियमनरूपं महिमानं च य पश्यति, स वीतशोको भवतीत्यर्थं । धातुप्रसादाद्वीतशोको भवतीति वाऽन्वय· । 'प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसक्षय' इति स्मृतेरिति द्रष्टव्यम् ; ' अक्रतुं पश्यति—धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ' इति पाठे अक्रतुं—कर्मकृतोत्कर्षापकर्षशून्यमित्यर्थं । धातुः—भगवत ॥ २० ॥

२०. मुण्डके यदाशब्दमत्त्वात् तदाशब्दस्याध्याहार्यतया तदा वीतशोको भवतीति पृथक्करणेऽपि, अत्र अस्तु· धातुप्रसादाद् वीतशोकः आत्मनो महिमानं तं पश्यतीति एकीकारो युक्तः । महिमशब्दः गुणपरश्चेत्, चकाराध्याहार.। भूमशब्दवत् धर्मिपरश्चेत्, न ।

आसीनो दूरं [1]व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

धातुप्रसादशब्दितभगवदनुग्रहशून्यस्य परमात्मतत्त्वमत्यन्तालौकिकत्वात् दुरधिगममिति दर्शयति—**आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः** । परमात्मनः सर्वात्मग(क)त्वेन इतरत्र विरुद्धतया प्रतीयमाना अप्यासीनत्वदूरगन्तृत्वादिधर्मा जीवद्वारा तत्र सन्तीति भावः । **कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति** । हर्षाहर्षविरुद्धधर्ममध्यस्थं तं परमात्मप्रसादानुगृहीतमादृशजनादन्यः को वा ज्ञातेत्यर्थः ॥

---

२१. "तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्" इतीशावास्यवाक्य इव च अत्रार्थो वक्तुं शक्यते । तथा च तत्तत्क्रियासाध्यं तत्तद्देशसंबन्धं तत्तत्क्रियां विनैव लभते ; व्यापीति यावत् । झटिति दूरस्थसंबन्धक्षम इति १. २. १९ टीका । यद्वा तस्मिन् न्यस्तचेतसामपि स तदातदा दुर्ग्रहो भवति । तेन तेषामपि हर्षं शोकञ्च ददाति । अतस्तत्प्रसादोऽधिकोऽपेक्षित इति भावः । 'तद्दूरे तद्वन्तिके' इति ईशावास्यवाक्य इव वाऽर्थः ।

धर्ममध्यस्थमित्यत्र धर्माध्यस्तमिति वा । धर्माध्यक्षमिति वा स्यात् । सुखदुःखनिर्वाहकमित्युक्तं भवति । मदन्य इति । पश्यतामपि दुर्ग्रह इति अहं जान इति भावः । मदन्य इत्यस्य मदनार्हः मदनकदनक्लेशित इत्यप्यर्थोऽपि भवेत् । त्वदन्यः को मर्त्यः–मत्–मत्तः ज्ञातुमर्हतीत्यर्थे तु मत् अन्य इति पदच्छेदः आवश्यकः ॥ भाष्ये ज्ञातेति लुडन्तम् । यद्वा तृन्नन्तम् । अतः तमिति द्वितीयोपपत्तिः । 'को वा ज्ञातुमर्हति, न कश्चित् तत्त्वतो ज्ञातेत्यर्थः' इत्येतावद्वा वाक्यं स्थितं स्यात् ।

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ २३

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । कर्मकृतशरीररहितम्, अनवस्थेषु अस्थिरेषु, शरीरेषु नित्यत्वेन तत्र (१) स्थितम् । **महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ।** महान्तं विभुं महावैभवशालिनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

ईदृशात्मप्राप्त्युपायं दर्शयति--**नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।** अत्र प्रवचनशब्देन प्रवचनसाधनं मननं लक्ष्यते । उत्तरत्र, 'न मेधया न बहुना श्रुतेन' इति वक्ष्यमाणध्यानश्रवणसमभिव्याहारबलेन प्रवचनशब्देन मननस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात्, अध्यापनरूपस्य प्रवचनस्य हेतुत्वाप्रसक्तेश्च, तथैव व्यासार्यैर्विवृतत्वाच्च [प्रवचनं मननम्] । **यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ।** एषः परमात्मा यं साधकं प्रार्थयते, तेन लभ्यः प्रार्थनीयपुंसा लभ्य इत्यर्थः । तत्प्रार्थनीयत्वं च तत्प्रियतमस्यैव पुंसः । तत्प्रियतमत्वं च तत्प्रीतिमत एव । ततश्च भगवद्विषयिणी उपासकस्य प्रीतिः भगवतः उपासके प्रीतिमुत्पाद्य तत्प्राप्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । **तस्यैष आत्मा**

---

२२ उपायमन्तरा प्रसादो न प्रवर्तत इति अनुष्ठेय उपाय उच्यते अशरीरमिति मन्त्रेण ।

२३ तमुपायं विशेषणान्तरेण विशिनष्टि नायमिति मन्त्रेण ।

२३ मन्त्रोऽयं मुण्डकेऽपि (६) । लभ्य इत्यन्तेन भक्तिरूपा

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

विवृणुते तनूं स्वाम्-तस्य उपासकस्य एष आत्मा परमात्मा स्वरूपं प्रकाशयति, स्वात्मानं प्रयच्छतीत्यर्थः । वृणुते इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥

परमात्मप्राप्तिहेतुभूतोपासनाङ्गतया कांश्चिद्धर्मान् उपदिशति—

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् । परदारपरद्रव्यापहारादनिवृत्तः अनुपशान्तकामक्रोधवेगः नानाविधव्यापारविक्षिप्ततयाऽनवहितचित्तः अनिगृहीतमनाश्च **एनं**—परमात्मानं प्रज्ञानेन नाप्नुयादित्यर्थः । पुरुषार्थस्यैवानृतवदननिषेधस्य दर्शपूर्णमास

प्रकरणस्योपायत्वमुच्यते । एतन्मन्त्रार्थो न केवलं श्रीभाष्यम्, किन्तु गीताभाष्य (८।१४) मप्यनुसृत्य निष्कर्षणीयः । यद्यपि श्रुतादीनामचेतनानां चेतनमीश्वरमन्तरा फलहेतुत्वं नास्तीत्येतन्मन्त्रार्थः स्यात् । तदा धातुः प्रसादादिति प्रसादस्थापनम् । प्रसादार्थमेव भक्तिरिति सिध्यति—अथापि वरणे सत्येव लभ्य इति तत्रैवकारं विना यमेवेति अधिकारिवाचकपदोपरि एवकारसत्त्वात् यमधिकारिणमेव वृणुत इति क्वचिदधिकारिणि अन्यव्यावृत्तविशेषसूचनैदम्पर्यं मन्त्रस्येत्यधिकारिगतभक्तिगुणपरतया योजितम् । प्रसादद्वारा फलसिद्धेः (२०) प्रागेवोक्तत्वादर्थान्तरविवक्षैव युक्ता । एकाधिकरणे भावितमनन्योपायत्वं श्रुतप्रकाशिकया विवृतम्, 'तस्यैव इति चतुर्थपादेन प्रापकत्वं प्राप्यत्वं चैकस्यैवेति गम्यते' इति । अनन्योपायत्वं हि अनन्यं प्रति उपायत्वम्, स्व प्रत्येव स्वस्योपायत्वमिति । अन्योपायरहितत्वमित्यर्थे तु भक्त्युपायत्वं फलप्रदानसंकल्पाश्रयत्वरूपं चेतननिष्ठं वक्तव्यम् । (28)

यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उभे भवत ओदन ।
मृत्युयस्योपसेचन क इत्था वेद यत्र स ॥ २५ ॥

प्रकरणे क्रत्वङ्गतया, 'नानृत वदेत्' इति निषेधवत्, पुरुषार्थस्यापि दुश्चरितनिरत्यादेरुपासनाङ्गतया विधानमुपपद्यते । ततश्च, यस्तु पुरुषार्थमपि दुश्चरितनिषेधमतिलङ्घ्य परमात्मोपासनमविगुण चिकीर्षति, तस्य दुश्चरितनिषेधरूपाङ्गवैगुण्यादुपासनसाद्गुण्य न सिद्ध्यतीति भाव ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्र च क इत्था वेद यत्र सः॥

ब्रह्म च क्षत्र च—ब्रह्मक्षत्राख्यवर्णद्वयोपलक्षितकृत्स्नचराचरात्मकमिद जगत् । **यस्य ओदनो भवति**—यस्य विनाश्यो भवतीत्यर्थ । **यस्य मृत्यु** [उपसेचनम्—] स्वयमद्यमानत्वे सति अन्यस्यादन हेतुर्भवति, **सः**—निखिलचराचरसहर्ता परमात्मा **यत्र**—यस्मिन् प्रकारे स्थित, यत्प्रकारविशिष्ट, त प्रकारम् इत्थमिति को वेदेत्यर्थ ।

ननु ब्रह्मक्षत्रपदेन कृत्स्नचराचरग्रहणे किं बीजमिति चेत्—उच्यते—ब्रह्म च क्षत्र च ओदन इत्युक्ते ब्राह्मणक्षत्रियवर्णयो किंचित (कंचित् ?) प्रति ओदनशब्दमुख्यार्थान्नत्वासभवात् ओदन शब्देन भोज्यत्व वा भोग्यत्व वा विनाश्यत्व वा लक्षणीयम् । न हि ब्रह्मक्षत्रमात्रभोक्ता तन्मात्रसहर्ता वा कश्चिज्जीवो वा परमात्मा वाऽस्ति । न च अन्तरादित्यविद्याया 'ये चामुष्मात्पराञ्चो लोका स्तेषाञ्चेष्टे' इति सर्वलोकेश्वरे परमात्मनि उपासनार्थं लोकविशेषे

---

२५ प्रकारस्य धर्मिणा सहैव ज्ञेयत्वात् यत्रदित्यनुवर्त्ता इत्य मित्युक्तम् ॥ इत्था, अद्धा इत्यादिक सत्यपर्यायतया निरुक्त पठ्यते ।

शितृत्वश्रवणवत् सर्वसंहर्तर्यपि परमात्मनि ब्रह्मक्षत्रसंहरणमुपासनार्थमुपदिश्यतामिति वाच्यम् ; तद्वदस्योपासनाप्रकरणत्वासंभवात् (त्वाभावात्)[1] । अतः ब्रह्मक्षत्रग्रहणस्य चराचरमात्रोपलक्षणत्वं युक्तम् । उक्तं च सूत्रकृता, 'अत्ता चराचरग्रहणात्' इति ।

(जीवपरत्वशंका)

नन्वेवमपि ओदनशब्देन किमिति विनाश्यत्वं लक्ष्यते । गौणत्वमपि शब्दस्य साधारणगुणमपहाय असाधारणगुणेनैव निर्वाह्यम् । न हि अग्निर्माणवक इत्यत्र अग्निशब्देन पैङ्गल्यादेरिव द्रव्यत्वादेरुपस्थितिरस्ति । अत एव "प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य" इत्यध्वर्युप्रैषे उद्गातृशब्दस्य बहुवचनानुरोधेन बहुषु वृत्तौ वक्तव्यायां षोडशर्त्विक्साधारणाकारं विहाय विशेषाकारेण उद्गातृगणमात्रलक्षणा पूर्वतन्त्रे (3.5.7.) वर्णिता । तद्वदिहापि ब्रह्मक्षत्रयोरोदनशब्दमुख्यार्थत्वासंभवेपि भोज्यत्वभोग्यत्वरूपान्तरङ्गाकारस्यैव लक्षणयाऽपि ग्रहणं युक्तम् । न त्वत्यन्तबहिरङ्गस्य विनाश्यत्वाकारस्य, येन *निखिलचराचरसंहर्ता परमात्माऽत्र वाक्ये प्रतीयेतेति* चेत्—

(तत्परिहारः)

उच्यते । यद्यपि विनाश्यत्वं साधारणाकारः, तथापि, 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति वाक्यशेषानुरोधात् साधारणोऽपि गौण्या वृत्त्या लक्षयितुमुचितः । ननु उपसेचनशब्दापेक्षया ओदनशब्दस्य

---

1 असंभवादिति । यस्योदनो भवत इति यच्छब्देनानुवादत्वावगमात् विधेयोपासनान्वयाभावादिति भावः ।

मुख्यत्वात् ओदनशब्दस्तारस्यानुरोधेन असाधारणाकाररूपभोग्यत्वे लक्षिते जघन्यमुपसेचनपदमबाधकत्वाभिप्रायेण कथञ्चिन्नीयताम् । अत्र (तत्र)ब्रह्मक्षत्रभोक्ता य, यस्य च मृत्युरबाधक, सोऽस्मिन् मन्त्रे प्रतिपाद्य । भोक्तृत्व च जीवस्यैवेति स एवास्मिन् मन्त्रे प्रतिपाद्यतामिति चेत्—उच्यते । उपसेचनत्वेन रूपितस्य मृत्यो ओदन स्वरूपिणेन ब्रह्मक्षत्रशब्दितेन दध्यन्नवत् प्रतीत[स्य]सम्बन्धस्य सर्वात्मना बाधप्रसङ्गात् । न हि यस्य ब्रह्म क्षत्र च भोग्यम्, यस्य च मृत्युरबाधक इत्युक्ते मृत्यो ब्रह्मक्षत्रस्य च सम्बन्ध प्रतीयते । अत उपसेचनशब्दस्य ओदनशब्दापेक्षया जघन्यत्वेऽपि अबाधकत्वरूपसाधारणगुण विहाय स्वयमद्यमानत्वे सति अन्यादनहेतुत्वरूपासाधारणाकार एव ग्राह्य । ततश्च एकवाक्यान्तर्गतचरमश्रुतोपसेचनपदानुसारेण ओदनशब्देनापि विनाश्यत्वमेव लक्षणीयम् । स्वबुद्ध्युपस्थापनीयविशेषाकाररूपगुणग्रहणादपि एकवाक्यतापन्नपदान्तरोपस्थापितगुणग्रहणस्यैव बुद्धिलाघवेन एकवाक्यतासामर्थ्यानुरोधेन च न्याय्यत्वादित्यस्यार्थस्य अत्तृधिकरणे निर्णीतत्वादित्यल[1] पल्लवितेन (परिष्कृतेन) ॥ २५ ॥

॥ इति द्वितीयवल्लीप्रकाशिका ॥

---

1 अलमित्यनेन पूर्वपक्षस्य प्रकारान्तरेणापि परिहार सूच्यते । ब्रह्मक्षत्रमात्रभोक्तृत्वयुक्तावपि कोऽसौ ? । तादृशाराक्षसविशेषादे कथञ्चिदन्वेषणे अत्र तदुक्त किं फलम् । सामान्यतो जीवस्य, विशेषत परमात्मनो वा वर्णनमेव हि सदर्थानुगुणमिति ।

॥ इति द्वितीयवल्ली ॥

॥ अथ तृतीयवल्ली ॥ ३.

हरिः ओम्। ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

'क इत्था वेद यत्र सः' इति अस्य दुर्ज्ञानत्वे, 'अत्र इत्थमास्ते' इति अस्यार्थस्य दुर्बोधत्वेन न वयं तदुपासने शक्ताः इति मन्यमानं प्रति उपास्योपासकयोरेकगुहानुप्रवेशेन परमात्मनः सूपासत्वात् वयमप्युपासितुं शक्ता इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां दर्शयति। **ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये।** सत्यवत् अवश्यम्भावि(सत्यपदवाच्यावश्यम्भावि)कर्मफलमनुभवन्तौ सुकृतसाध्ये **लोके** अस्मिन्नेव लोके वर्तमानौ हृदयकुहरं प्रविष्टौ तत्रापि **परमाकाशे परार्ध्ये**—परार्ध-सङ्ख्याया उत्तरावधिः ; तदर्हतीति परार्ध्यम्। उत्कृष्ट(ष्टम्?) इत्यर्थः—तादृशे हार्दाकाशे वर्तमानौ। **छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति।** छायातपशब्दाभ्यां ज्ञाज्ञौ लक्ष्येते। अज्ञशब्देन जीवनिर्देशस्य चायमभिप्रायः—'उपास्योपा-

१. परार्ध्ये। परमुत्कृष्टमर्धं स्थानमर्हतीति परार्ध्यमुत्कृष्टमित्यपि वदन्ति। प्रश्नोपनिषदि च स्थानार्थकोऽर्धशब्दः प्रयुक्तः, 'दिवः परेऽर्धे पुरीषिणम्' (१-११) इति। अथापि परमाकाशस्योत्कृष्टस्थानार्हत्वापेक्षया परार्धसंख्यार्हत्वं सूपपादम्, तावत्संख्यस्तवार्यर्हत्वादिति इहेयमेव व्युत्पत्तिरादृता ॥ परार्धे शाङ्कर-माध्व-। पृथक्करणेन वर्तमानौ इत्यध्याहारकल्पनां विहाय परमपरार्ध्ययोर्लोकविशेषणत्वे सुकृतसाध्यत्वाल्लोकस्य परमत्वं नानाविधोत्कृष्टस्थानवत्त्वं च सङ्गतम्।

सक्योरेकगुहावर्तित्वे तयोरेव प्राप्यप्राप्तृतया वक्तव्यतया प्राप्यस्य च तत्प्राप्तिसाधनरथत्वेन रूपिते शरीरेऽवस्थानमयुक्तम् । न हि रथेन प्राप्तव्योऽर्थ रथस्थो भवतीति शङ्का न कार्या । प्राप्यस्य परमात्मन तत्रावस्थितत्वेऽपि, जीवस्य, 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितम्' इत्युक्तरीत्या परमात्मसङ्कल्पमूलकर्मरूपाविद्यावेष्टिततया तदनुभवलक्षणतत्प्राप्तेरभावेन प्राप्तृप्राप्ययोर्जीवपरयो रथत्वकल्पितशरीरान्तर्वर्त्येकगुहावर्तित्वकथने नानुपपत्ति ' इति । **पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः । पञ्चाग्नयः** पञ्चाग्निशुश्रूषापरिशुद्धान्त करणा । त्रिणाचिकेता'-उक्तोऽर्थ । एवभूता ब्रह्मविदो वदन्तीत्यर्थ । केवलपञ्चाग्नित्रिणाचिकेतानामीदृशपरमात्म प्रतिपादनासामर्थ्यात् ब्रह्मविदामेव पञ्चाग्नित्वत्रिणाचिकेतत्वे विशेषणे ।

अस्य मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्व सूत्रितम्—'गुहा प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् इति । ननु कर्मफलभोगशून्ये परमात्मनि ऋत पिबन्ताविति निर्दिष्टकर्मफलभोक्तृत्वासभवात्, सुकृतसाध्यलोकवर्तित्व *गुहावच्छिन्नत्वयो सर्वगते परस्मिन् ब्रह्मण्यसभवात्, छायातपनि* र्दिष्टाप्रकाशत्वप्रकाशत्वयोरपि जीवपरमात्मपरत्वे असभावात्, बुद्धि-जीवपरत्वे तु तस्य सर्वस्याप्युपपत्ते, कर्मफलभोगकरणे कर्तृत्वोपचारेण पिबन्ताविति निर्देशस्याप्युपपत्ते बुद्धिजीवपरत्वमेवास्य मन्त्रस्य युज्यत इति चेत्-एवमेव हि 'गुहा प्रविष्टौ' इति सूत्र आशङ्क्य, 'सख्याश्रवणे सति एकस्मिन् सप्रतिपन्ने द्वितीयाकाङ्क्षाया प्रतिपन्नजातिमुपजीव्य व्यक्ति विशेषपरिग्रहे बुद्धिलाघवात् विजातीयपरिग्रहे जातिव्यक्तिबुद्धिद्वया पेक्षया गौरवात् सप्रतिपन्नजातीयपरिग्रहो युक्त । लोकेऽपि 'अस्य

गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यः' इत्यादौ तथा दर्शनात् ; तथा च ऋतपानलिङ्गावगतस्य जीवस्य द्वितीयः चेतनत्वेन तत्सजातीयः परमात्मैव ग्राह्यः ; परमात्मनः [1]प्रयोजककर्तृतया पिबन्ताविति निर्देशस्यापि संभवात्। अन्तःकरणे स्वतन्त्रकर्तृत्व-प्रयोजककर्तृत्वयोरभावेन पिबन्ताविति निर्देशस्य सर्वथाऽप्यसंभवात्, सर्वगते ब्रह्मणि सुकृतसाध्यलोकवर्तित्वस्यापि संभवात्, अस्मिन्नेव प्रकरणे 'गुहाहितं गह्वरेष्ठम्' इति परमात्मनो गुहाप्रवेशश्रवणेन गुहांप्रविष्टावित्यस्याप्युपपत्तेः, [2]छायातपशब्दाभ्यां किञ्चिद्ज्ञसर्वज्ञयोः प्रतिपादनसंभवात् जीवपरमात्मपर एवायं मन्त्र इति समर्थितत्वात् न त्वदुक्तशङ्कावकाशः ।

"तयोरन्यःपिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्" इति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणानुसारेण 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रस्य बुद्धिजीवपरत्वात्, 'इयदामननात्' इत्यधिकरणे, ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रस्य 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रैकार्थ्यस्य प्रतिपादितत्वात् अयमपि मन्त्रः बुद्धिजीवपरः" इत्यस्याः शङ्कायाः 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ' इति सूत्रकृतैव निराकृतत्वात्[3] नास्माभिस्सन्नह्यते ।

किञ्च जीवे गुहाप्रवेशस्य बुद्ध्युपाधिकतया, स्वतःप्रवेशवत्याः बुद्ध्या सह जीवस्य गुहांप्रविष्टाविति गुहाप्रवेशवर्णनं न सङ्गच्छते ।

---

1 प्रयोजकेति । एकस्तु पिबते इति श्रुत्यनुसारेण लीलारसपानविवक्षायां साक्षादपि कर्तृत्वम् । 2 बुद्धिजीवपरत्वेऽपि छायातपशब्दयोर्लक्षणैव कार्या । अत उचितार्थे लक्षणा युक्तेति । 3 पैङ्गिरहस्यब्राह्मणमपि जीवपरमात्मपरमेवेति द्युभ्वाद्यधिकरण-

[1]यस्सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम् ।

उपष्टम्भकाधीनगुरुत्वशालिनि सुवर्णे गुरु सुवर्णमिति व्यवहारसम्भवेऽपि, 'उपष्टम्भकसुवर्णे गुरुणी इति व्यवहारस्यादर्शनात् । अत एव परपक्षे सूत्रानुसारेण अस्य मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरतया कृतं योजनान्तरमप्यनुपपन्नम् । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' इति श्रुत्यनुसारेण परमात्मनो जीवभावेनानुप्रवेशोऽपि परमात्मरूपेणानुप्रवेशाभावात् जीवपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टाविति निर्देशानुपपत्ते । जीवभावेन ब्रह्मण. संसारमभिप्रेत्य, ब्रह्म संसरतीति व्यवहारसत्त्वेऽपि, 'जीवब्रह्मणी संसरतः' इति व्यवहारासंभवात् । 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति । कार्योपाधिरयं जीव कारणोपाधिरीश्वर ' (नृ. ता ९.) इति वचनानुसारेण परिगृहीते अविद्याया वा अन्त.करणस्य वा जीवोपाधित्वमिति पक्षद्वयेऽपि नाविद्यान्त करणयो प्रतिबिम्बोपाधित्व युज्यते । स्वच्छद्रव्यप्रतिहतिपरावृत्तनायनरश्मिगृह्यमाणस्यैव प्रतिबिम्बशब्दार्थतया अचाक्षुषस्य चैतन्यस्य प्रतिबिम्बत्वासम्भवेन अविद्याप्रतिबिम्बोऽन्त करणप्रतिबिम्बो वा जीव इत्याश्रयणायोगात् । अतोऽविद्यावच्छिन्न अन्त करणावच्छिन्नो वा जीव इति पक्षद्वयमेव परिशिष्यते । तत्र च हृदयगुहायामविद्यान्त करणाभ्यामवच्छिन्नत्वेन अनवच्छिन्नपरमात्मनो गुहाप्रवेशवर्णनश्रुतेर्वा अन्तर्यामिब्राह्मणस्य वा नाञ्जस्यमित्यलमतिचर्चया । प्रकृतमनुसराम ॥ १ ॥

यस्सेतुरीजानानाम् । यज्वना य. सेतुः—आधारभूत ;

1 ऋतं पिबन्तावित्यस्य विवरण यस्सेतुरीजानानामिति ।

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि(मि) ॥ २ ॥
[1]आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च(तु) ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

कर्मफलप्रद इत्यर्थः । ईजानानामिति कानजन्तः शब्दः । अक्षर ब्रह्म **यत् परम्**—यन्निर्विकारं परं ब्रह्म । **अभयं तितीर्षतां पारम्**— संसारसागरं तितीर्षतां निर्भयं दृढं तीरम । **नाचिकेतं शकेमहि**— (इदन्तोमसि (पा. ७-४६) नाचिकेतं शकेमसीति ।) नाचिकेताग्नि- प्राप्यमुपासितुं शक्ता. स इत्यर्थः । शकेर्व्यत्ययेन शप् । नाचिकेतं शकेमहीत्यस्य मन्त्रखण्डस्य तथैव भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् । अतः दुरुपासत्वबुद्ध्या न भेतव्यमिति भावः ॥ २ ॥

'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यादिना 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति' इत्यन्तेन संसाराध्वपारभूतवैष्णवपरमपदप्राप्तौ परिकरमुपदिशन् प्राप्तृ- रूपमुपदिशति—**आत्मानं रथिनं विद्धि** । शरीराधिष्ठातारं रथिनं विद्धि । **शरीरं रथमेव च** । शरीरमेव च रथं विद्धीत्यर्थः । **बुद्धिं तु सारथिं विद्धि** । बुद्धिशब्दिताध्यवसायाधीनत्वात् देहप्रवृत्तेः तस्याः सारथित्वमिति भावः । **मनः प्रग्रहमेव च** । प्रग्रहः— रशना ॥३॥

इन्द्रियाणि हयान् आहुः-स्पष्टोऽर्थः । **विषयांस्तेषु गोच-**

फलप्रदत्वमेव हि पानप्रयोजकफर्तृत्वम् । सेतुः प्राप्यप्रापकः ।
1 कथं शकेमहीत्यत्र विवृणोति आत्मानमित्यादिना ।

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा(ह) ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथे ॥ ५ ॥
यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सह(दा) ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथे ॥ ६ ॥
यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कस्सदाऽशुचि ।
न स तत् पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

रान्---तेषु इन्द्रियेषु हयत्वेन रूपितेषु गोचरान् मार्गान् शब्दादि-विषयान् विद्धी(आहुरि ?)त्यर्थ । रथसारथिहयप्रग्रहत्वेन (रथहयप्रग्रह-सारथित्वेन ?) रूपिताना शरीरेन्द्रियमनोबुद्धीनामभावे रथित्वेन रूपित स्योदासीनस्यात्मनो गमनरूपलौकिक वैदिकक्रियाकर्तृत्वमेव नास्तीत्येतत् सुप्रसिद्धत्वेन दर्शयति आत्मेन्द्रियमनोयुक्त भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । आत्मशब्दो देहपर । मनश्शब्दस्तत्कार्यबुद्धेरप्युपलक्षक , पूर्वमन्त्रे बुद्धेरपि सारथित्वेन निर्दिष्टत्वात् । भोक्ता कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमानित्यर्थं । न हि केवलस्यात्मन कर्तृत्व भोक्तृत्व वाऽस्तीति भाव ॥ ४ ॥

शरीरादे रथत्वादिरूपणस्य प्रयोजनमाह [यस्त्वविज्ञानवा-नित्यादिना मन्त्रद्वयेन ।] **यस्त्वविज्ञानवान्** **सदश्वा इव सारथेः** ॥ लोके हि समीचीनसारथिप्रग्रहवत्त अश्वा वशीकृता भवन्ति , एव सारथिप्रग्रहत्वेन रूपितयोर्विज्ञानमनसोस्सामीचीन्ये अश्वत्वेन रूपितानि इन्द्रियाणि वश्यानि भवति , नान्यथेत्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥

हयत्वेन रूपितानामिन्द्रियाणा वशीकरणतदभावयो [1] प्रयोजन

---

1 वशीकरणाभावप्रयोजन पूर्वमन्त्रेण , वशीकरणप्रयोजनमुत्तरेण ।

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत् पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

दर्शयति मन्त्रद्वयेन-**यस्त्वविज्ञानवान्....यस्माद्भूयो न जायते** ॥ **अमनस्कः**—अनिगृहीतमनाः । अत एवाशुचिः; सर्वदा विपरीतचिन्ताप्रवणत्वादित्यर्थः । न केवलं जिगमिषितप्राप्त्यभावमात्रम्, प्रत्युत गहनं संसारकान्तारमेव प्रापयती(प्राप्नोती ?)त्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

किं तत् पदमित्याकांक्षायां तत् पदं दर्शयन्नुपसंहरति **विज्ञानसारथिर्यस्तु...तद्विष्णोः परमं पदम्** । समीचीनविज्ञानमनश्शाली संसाराध्वपारभूतं परमात्मस्वरूपं [1]प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वशीकार्यत्वाय रथादिरूपितेषु शरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यतायां प्रधानानि तान्युच्यन्ते—**इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थे-**

---

1 परमात्मस्वरूपमिति । परमं पदमिति नित्यविभूतिग्रहणेऽपि न दोषः । अथापि अनेन शरीररूपरथेन सह तत्र गमनाभावात् अत्र भवन् परमात्मानुभव एव विवक्ष्यते । ननु सूक्ष्मशरीरेण विरजापर्यन्तगमनात् तद्ग्रहणमस्तु; एतादृशशंकापरिहारार्थमेव सूक्ष्मं तु तदर्हत्वादिति सूत्रमस्तु इति चेत्-सूक्ष्मग्रहणं यादवप्रकाशोक्तमेव । परंतु उपासकेन स्वकार्योपयोगिनः स्थूलशरीरस्यैव वशीकार्यतया तस्य शरीरपदेनाव्यक्तपदेन चावश्यमाश्रयणात् कथं सूत्रेण सूक्ष्मग्रहणमुच्येत । प्राप्यञ्च स्थूलशरीरप्राप्यं विष्णुपदमुपासनविषयभूतं परमात्मस्वरूपमेव । गमनञ्च लौकिकवैदिकक्रियाकर्तृत्वरूपम् ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

भ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ अस्य मन्त्रद्वयस्यार्थो भगवता भाष्यकृता आनुमानिकाधिकरणे (1.4.1) उक्तः । इत्थं हि तत्र भाष्यकृता-"तेषु रथादिरूपितशरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यतया प्रधानानि तान्युच्यन्ते, 'इन्द्रियेभ्य. पराः' इत्यादिना । तत्र हयत्वेन रूपितेभ्य इन्द्रियेभ्यो गोचरत्वेन रूपिता विषया वशीकार्यत्वे परा. , वश्येन्द्रियस्यापि विषयसन्निधाविन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात् । तेभ्योऽपि परं प्रग्रहरूपितं मनः ; मनसि विषयप्रवणे विषयासन्निधानस्याप्यकिंचित्करत्वात् । तस्मादपि सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा ; अध्यवसायाभावे मनसोऽप्यकिंचित्करत्वात् । तस्या अपि रथित्वेन रूपित आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात् परः । सर्वस्यात्मेच्छायत्तत्वात् आत्मैव **महानि**ति च विशेष्यते । तस्मादपि रथरूपितं शरीरं परम् , तदायत्तत्वाज्जीवस्य सकलपुरुषार्थसाधनप्रवृत्तीनाम् । तस्मादपि परः सर्वान्तरात्मभूतोऽन्तर्यामी अध्वनः पारभूतः परमपुरुषः , यथोक्तस्य आत्मपर्यन्तस्य तत्सकल्पायत्तप्रवृत्तित्वात् । स खल्वन्तर्यामितया उपासनस्यापि निर्वर्तकः । 'परात्तु तच्छ्रुतेः' इति हि जीवात्मनः कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमिति वक्ष्यते ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

वशीकार्योपासननिर्वृत्त्युपायकाष्ठाभूतः परमप्राप्यश्च स एव। तदिदमुच्यते, 'पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इति। तथा अन्तर्यामिब्राह्मणे, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिभिः सर्वं साक्षात्कुर्वन् सर्वं नियमतीत्युक्त्वा, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति नियन्त्रन्तरं निषिध्यते। भगवद्गीतासु च, 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्। विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्' इति। दैवमत्र पुरुषोत्तम एव। 'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इति वचनात्। तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेव। यथाऽऽह, 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥ तमेव शरणं गच्छ' इति। तदेवम् 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यादिना रथ्यादिरूपकविन्यस्ता इन्द्रियादयः 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यत्र स्वशब्दैरेव प्रत्यभिज्ञायन्ते, न रथरूपितं शरीरमिति परिशेषात् तत् अव्यक्तशब्देनोच्यते" इति भावितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

एष सर्वेषु भूतेषु [1]**गूढोत्मा न प्रकाशते ।** सर्वेषु भूतेषु आत्मतया वर्तमानोऽसौ गुणत्रय(मय ?)मायातिरोहितत्वेन अजितबाह्याभ्यन्तरकरणानां न यथावत् प्रकाशते। **दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ।** अग्र्यया-ऐकाग्र्ययुक्तया बाह्याभ्यन्तरव्यापाररहितया सूक्ष्मार्थविवेचनशक्तया सूक्ष्मदर्शनशीलैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥

1 गूढात्मेति न पाठः; किंतु गूढोत्मा इत्येव। छान्दसः संधिः। गूढ आत्मेति भाष्यम्। आत्मा—परमात्मा।

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति [1]नियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

बाह्याभ्यन्तरकरणव्यापाररहित्यप्रकारम् 'अध्यात्मयोगाधिगमेन' इति निर्दिष्टजीवस्वरूपज्ञानप्रकारञ्च दर्शयति **यच्छेद्वाङ्मनसी**त्यादिना। इम मन्त्र मस्तुत्येत्थ हि **भाष्यकृता**, "हयादिरूपितानामिन्द्रियादीना वशीकरणप्रकारोऽयमुच्यते । **यच्छेद्वाङ्मनसी**—वाच मनसि नियच्छेत् । वाक्पूर्वकाणि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च मनसि नियच्छेदित्यर्थ । वाक्छब्दे द्वितीयाया, 'सुपा सुलुक्' इत्यादिना लुक् । **मनसी** इति सप्तम्याश्छान्दसो दीर्घ । **तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि** । तत् मन बुद्धौ नियच्छेत् । ज्ञानशब्देनात्र पूर्वोक्ता बुद्धिरभिधीयते । **ज्ञान आत्मनी**ति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थ । **ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्**—बुद्धिं कर्तरि महति आत्मनि नियच्छेत् । **तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि**—तं कर्तार परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि नियच्छेत् । व्यत्ययेन तादिति नपुसकलिङ्गता । एवम्भूतेन रथिना वैष्णव पद गन्तव्यमित्यर्थ" इति भाषितम् । विवृतञ्च **श्रुतप्रकाशिकायाम्**—'वाचो मनसि नियमन मनोननुगुणप्रवृत्तिवैमुख्यापादनम् । मनस बुद्धौ नियमनम् अध्यवसायानुगुणप्रवृत्तितापादनम् । बुद्धिश्चार्थेषु हेयत्वाध्य(ताध्य)वसायरूपा । तस्या बुद्धेरात्मनि नियमन नाम स एवोपादेयतया साक्षा-

---

1 जीवात्मनो महत्त्व न परिमाणविशेष, अणुत्वेन विरोधात् । रथित्वेन प्राधान्यान्महत्त्वम् । अतो नियच्छेदिति माध्वे नास्ति ।

त्कार्य इत्येतदर्थविषयत्वापादनम् । शान्ते— स्वत ऊर्मिषट्कप्रतिभटे। शान्त आत्मनि महत आत्मनो जीवस्य नियमनं नाम तच्छेषतापत्तिपत्तिः' इति । आत्मशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् पुल्लिङ्गतच्छब्देन निर्देष्टव्ये छान्दसत्वाल्लिङ्गव्यत्ययः।

ननु भाष्ये, "ज्ञान आत्मनीति व्यधिकरणे सप्तम्यौ। आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थः" इत्युक्तिरयुक्ता ; अव्यावर्तकत्वादात्मनि वर्तमान इति विशेषणस्य। आत्मन्यवर्तमानज्ञानस्यैवाभावात्। न च-'तद्यच्छेत् ज्ञाने' इत्येतावत्युक्ते आत्मरूपज्ञानभ्रान्तिः स्यात्। अतः ज्ञान आत्मनीत्युक्तमिति वक्तुं शक्यम् ; तथा सति तस्या एव भ्रान्तेः सामानाधिकरण्ययोजनया दृढीकरणप्रसङ्गात्। न हि आत्मनीत्यनेन आत्मभ्रान्तिर्व्युदस्यते। न च-आत्मनि वर्तमान इति भाष्यस्य आत्मनि विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धेन वर्तमान इत्यर्थः। आत्मविषयज्ञान इति यावत्। अतो व्यावर्तकतया न वैयर्थ्यदोषः- इति वाच्यम् ; तथा सति 'ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्' इत्यस्य वैयर्थ्यापातात्। तदर्थस्य अनेनैव सिद्धेरिति चेत्—

उच्यते। अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य-'तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि' इत्यत्र आत्मनीति विषयसप्तमी। तच्चात्मविषयकज्ञानम्, 'आत्मा उपादेयः तदतिरिक्ता अर्था हेयाः' इत्येवंरूपम्। तच्च 'अर्थेषु हेयताध्यवसायरूपा बुद्धिः' इति श्रुतप्रकाशिकायां व्यक्तम्। अस्य चात्मानात्मविषयकाहेयहेयताध्यवसायरूपस्य ज्ञानस्य महत्यात्मनि नियमनं नाम स एवोपादेयतया साक्षात्कार्य इत्येतदर्थविषयत्वापादनमिति तत्रैव

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति ॥ १४
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

श्रुतप्रकाशिकायामुक्तत्वात् वाक्यद्वयस्यापि सप्रयोजनतया त्वदुक्तवैयर्थ्यशङ्कानवकाश इति ॥ १३ ॥

एवं वशीकरणप्रकारमुपदिश्य अधिकारिपुरुषान् अभिमुखी करोति **उत्तिष्ठत जाग्रत** । आत्मज्ञानाभिमुखा भवत ; अज्ञाननिद्रायाः क्षयं कुरुत । **प्राप्य वरान्निबोधत** । वरान् श्रेष्ठान् आचार्यान् उपगम्याऽऽत्मतत्त्वं निबोधत । यद्वा उपासितात् भगवतो वा ब्रह्मविद्भ्यो वा, 'देवतापारमार्थ्यं च यथावत् वेत्स्यते भवान्' इत्येवंरूपान् वरान् प्राप्य ज्ञेयमात्मतत्त्वं निबोधत ; नोदासितव्यमिति भावः । **क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति** । ज्ञानिनः तत् आत्मतत्त्वं दुर्गमं पन्थानं वर्णयन्ति । तत् कस्य हेतोः ? यतः आत्मतत्त्वं क्षुरस्य आयुधविशेषस्य धारा अग्रम् , **निशिता** तीक्ष्णा, **दुरत्यया** अनतिक्रमणीया । तीक्ष्णे क्षुराग्रे सञ्चरतः पुंसो यथा किंचिदप्यनवधाने आत्मनाशो भवति, एवमिहाऽऽत्मस्वरूपावगतिदशायां स्वल्पेऽप्यनवधानापराधे आत्मनाशो भवतीति भावः ॥ १४ ॥

उपसंहरति [1]**अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्य**

१५. उपरि फलश्रुतिप्रवृत्त्याऽत्रोपसंहारं दर्शयति—उपसंहरतीति । तथा च प्रकृतप्रथमाध्यायार्थसंग्रहपरं श्रीभाष्यम्, (१-४-७), "अशब्दमस्पर्शमित्यादिनोपसंहनम्" इति ।

1 सशब्दव्योमादिवैलक्षण्यकथनं तद्वत् अचेतनतया तत्सलक्षणे अव्यक्ते एव युक्तमिति इति न मन्तव्यम् । निचाय्येत्युक्तार्था-

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ १५
नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

मगन्धवच्च यत् । अत्र नित्यमित्येतत् अशब्दमित्यादौ प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अशब्दत्वादिवशादेव कालवत् **अव्ययम्** । अवयवापचयशून्यमित्यर्थः । **अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते** । महत इत्यनेन 'आत्मनि महति नियच्छेत्' इति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टो जीवो गृह्यते । **ध्रुवं**—स्थिरम् । **निचाय्य**—दृष्ट्वा । दर्शनसमानाकारोपासनेन विषयीकृत्येत्यर्थः । **मृत्युमुखादिति** । भीषणात् संसारादित्यर्थः ॥ १५ ॥

[उपसंहरति]–**नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम्** । नचिकेतसा प्राप्तं **नाचिकेतम्** । **मृत्युप्रोक्तं** मृत्योः प्रवक्तृत्वमेव, न स्वतन्त्रवक्तृत्वम् । अत्र **सनातनम्** अपौरुषेयत्वात् प्रवाहरूपेण नित्यमित्यर्थः । **उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते** । स्पष्टोऽर्थः ॥

नन्वयात् । अतश्चिदचिद्विलक्षणतया ब्रह्मैवोच्यते । नित्यमशब्दम्—कदापि साक्षात् शब्दगुणानास्पदम् । एवमुपर्यपि । अशब्दत्वादेर्नित्यत्वकथनात् प्रकृतिव्यावृत्तिः ।

१६ नाचिकेतकथाया अत्र निरूपणादयमुपाख्यानाध्यायः । मृत्युप्रोक्तमिति । मृत्युप्रोक्ताग्न्यादिविषयकमित्यर्थः । न हि नचिकेतस–कथा मृत्युप्रोक्ता । यद्वा मृत्युर्नचिकेतसेऽर्थमुपदिश्य, अस्य संवादोऽयमनादौ वेदेऽप्यस्तीत्याख्याय ज्ञापितवानिति उपाख्यानस्य मृत्युप्रोक्तत्वम् । तत् दर्शितं सनातनमिति । फलश्रुतिरियं प्रकृताध्यायमात्रस्य ॥

य इदं परमं गुह्यं श्रावयेत् ब्रह्मसंसदि ।
प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते ॥ तदानन्त्याय कल्पत इति ॥

॥ इति तृतीयवल्ली ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ आदितश्चतुर्थवल्ली ।

हरिः ओम् ।
पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात् पराङ्पश्यन्ति(ति)नान्तरात्मन् ।
कश्चित् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

य इदं परमं गुह्यं श्रावयेद् ब्रह्मसंसदि । ब्रह्मसंसदि--ब्राह्मणसमाजे । प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पते ॥ प्रयतः शुद्धः ॥ १७ ॥

॥ इति तृतीयवल्लीप्रकाशिका । इति प्रथमाध्यायभाष्यम् ॥

वल्ली ४-१.

'उत्तिष्ठत जाग्रत' इति प्रोत्साहनेऽप्यात्मस्वरूपविमुखान् पश्यन् शोचति पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः । खानि इन्द्रियाणि । पराञ्चि—परान् अञ्चन्तीति पराञ्चि, परप्रकाशकानि, न स्वात्मप्रकाशकानि । तत्र हेतुं वदन् शोचति— व्यतृणत् स्वयंभूः— स्वतन्त्र ईश्वरः इमानि खानि हिंसितवान् । 'तृदृहिंसायाम्' इति

१. परान् अञ्चन्तीति । पराङ् इतिवत् अन्याङ् इत्याद्यप्रयोगात् प्रत्यक्छब्दे प्रति इतिवत् पराक्छब्दे परा इति उपसर्ग इति निरूपणसंभवे, भाष्यमिदमर्थानुवादमात्रं स्यात् । प्रत्यगात्मेति जीववचनं योगेन तदीक्षणस्य प्राथम्यात् । यद्वा साक्षाद्वा अपर्यवसानवृत्त्या वा परमात्मैव प्रत्यगात्मा । वक्ष्यते चेदम् । तृह हिंसायामिति पाठग्रहणे अतृणेद् इत्येव रूपं सिध्येत् , न तु अतृणदिति । अतः दृद् हिंसायामिति

पराचः कामान् अनुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

धातु॰। यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् परार्थ(परागर्थ?) प्रकाशकानि इन्द्रियाणि सृष्टवानित्यर्थः। **तस्मात् पराङ्पश्यन्ति नान्तरात्मन्।** **पराङ्**। पराच इति यावत्। *पराग्रूपान् अनात्मभूतान्* ***पश्यन्ति*** उपलभन्ते। अन्तरात्मानं नेत्यर्थः। यद्वा—**पराङ्** पराङ्मुखानि भूत्वा विषयानेव पश्यन्तीत्यर्थ। **पराङ्पश्यती**ति पाठे लोकाभिप्रायमेकवचनम्। ईदृशेऽपि लोकस्वभावे नद्याः प्रतिस्रोतःप्रवृत्त इव कश्चित् पुरुषधौरेयः प्रत्यगात्मप्रवणोऽप्यस्तीत्याह—**कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्।** *प्रत्यञ्चमात्मानं पश्यतीत्यर्थः। छान्दसं परस्मैपदम्। अत* एव वर्तमानार्थे लङुपपत्तिश्च। **आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्।** चक्षुश्शब्द इन्द्रियमात्रपरः। स्वस्वविषयव्यावृत्तेन्द्रियो मुमुक्षुरित्यर्थः ॥ १ ॥

पराचः कामान् अनुयन्ति बालाः। अल्पप्रज्ञा बाह्यान् काम्यमानान् *विषयानेवावगच्छन्ति।* ***ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्।*** ते विस्तीर्णस्य संसारस्य बन्धनं यान्तीत्यर्थः। यद्वा **विततस्य** सर्वत्राप्रतिहताज्ञस्य **मृत्योर्मम** पाशं यान्तीत्यर्थः। **अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते।** अथशब्दः प्रकृतविषयार्था-*(यादर्था?)न्तरपरिग्रहे। धीमन्तः प्रत्यगात्मन्येव ध्रुवममृतत्वं विदित्वा* इह संसारमण्डले अध्रुवेषु पदार्थेषु कमपि न प्रार्थयन्ते। प्रत्यकृतत्त्व-

पाठो ग्राह्यः। उत्तृदिर् हिंसानादरयोरिति धातुग्रहणे तद्रूपसिद्धेः। व्यतृणादिति माध्वे। तृणु कात्करणे इति तत्र व्याख्या। पराक् पश्यतीति माध्वे। २. अप्रतिहताज्ञस्य। आज्ञापदमत्र।

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ ३ ॥
स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

ज्ञस्य सर्वं जिह्मासितमिति भावः । परमात्मनस्सर्वजीवगताहन्तास्पदत्वेन [2]मुख्याहमर्थत्वात् प्रत्यक्त्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् । **मैथुनान्**-मिथुननिमित्तकसुखविशेषानित्यर्थः । **एतेनैव विजानाति** । निश्शेषं येन एतेनैव साधनेन जानातीत्यर्थः । 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति रूपादिप्रकाशकानामिन्द्रियाणां तदनुगृहीतानामेव कार्यारम्भकत्वादिति भावः । **किमत्र परिशिष्यते**—किं तदप्रकाश्यमिति भावः । **एतद्वै तत्**—**तत्** पूर्वं प्राप्यतया निर्दिष्टं विष्णोः परमं पदम् **एतद्वै** एतदेव । एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यप्रत्यगात्मस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तश्चोभौ येनानुपश्यति । सकलं स्वप्नप्रपञ्चं जाग्रत्प्रपञ्चं च मनआदीन्द्रियभावमापन्नेन येन परमात्मना लोकः पश्यतीत्यर्थः । **महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति** ।

1 परमात्मन इत्यादिवाक्यं पूर्वमन्त्रे स्थितं चेत्, युक्ततरम् । एतदर्थं श्वेताश्वतरप्रकाशिकायां द्वितीयाध्यायव्याख्याने विशदमनुसन्धेयम् ॥

2 मुख्याहमर्थेति । अविशेषेण सर्वोऽप्यहमिति स्वान्तर्यामितया ग्राह्येत्यर्थः । अतः प्रत्यक्त्वपौष्कल्यम् ।

3 खानि व्यतृणत् स्वयम्भूरित्युक्तं विवृणोति येनेत्यादिना । स्पर्शांश्चेत्यन्तेन ज्ञानेन्द्रियप्रदर्शनम् मैथुनानीति कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् ।

4 पूर्वोक्तं ऐन्द्रियकानुभवं अवस्थाद्वये इत्युच्यत इह ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥
य इदं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वै तत् ॥ ५ ॥
यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।

तमिति शेष । उक्तोऽर्थ ॥ ४ ॥

य इद मध्वद वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् । ईशान भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । इदमिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दस । इमम् मध्वदम्—'ऋतं पिबन्तौ' इति निर्दिष्ट कर्मफलभोक्तारं जीवात्मानं 'गुहा प्रविष्टौ' इत्युक्तरीत्या तस्यान्तिके कालत्रयवर्तिचिदचिदीश्वर च यो वेद, तं दुष्कृतकारिणमपि न निन्देदित्यर्थ । 'गुप्तिज्किद्भ्यस्सन्' इत्यत्र जुगुप्साशब्द निन्दार्थक उक्त । 'जुगुप्सा विरामप्रमादार्थानाम्—' इति पञ्चमी । एतद्वै तदिति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्त यद् भूतेभिर्व्यपश्यत । "अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत् । तदण्डमभवद्धैम सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह ॥" इति स्मृत्युक्तरीत्या अद्भ्य अपादानेभ्य (उपादानेभ्य) व्यष्टिसृष्टे पूर्वं य अजायत, तं तपसः-सङ्कल्पमात्रा

---

5 लिङ्गव्यत्यय इति पृथक्पदविभागदर्शनानुसारेण । अन्यथा तु-इदंमध्वदमित्येकं पदम् ; इदमिति मधुविशेषणम्, पूर्वोक्तमधुभोक्तारमित्यर्थः स्यात् । उत्तरार्धे चकारोऽर्थसिद्ध । अन्यथा तु जीवमित्यस्य जीवान्तर्यामिणमित्यर्थ. । ब्रह्मजज्ञ देवमितिवत् ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो (यद्) भूतेभिर्व्यपश्यत ॥ एतद्वै तत् ॥ ६ ॥
या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत ॥ एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

देवं पूर्वं जातम्–'यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' इति श्रुत्युक्तरीत्या प्रथमं जातम्, **गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तम्**—हृदयगुहां प्रविश्य वर्तमानम्, **भूतेभिः** भूतैः देहेन्द्रियान्तःकरणादिभिरुपेतं चतुर्मुखम्, 'अथ सकलजगत्स्रष्टा स्यात्' इति कटाक्षेणैक्षतेत्यर्थः । **एतद्वै तत्**–उक्तोऽर्थः ॥ ६ ॥

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत । अयं च मन्त्रः, 'गुहां प्रविष्टौ' इति सूत्रे भगवता भाष्यकृता व्याख्यातः । इत्थं हि भाष्यकृता, 'कर्मफलानि अत्तीति **अदितिः** जीव उच्यते । **प्राणेन संभवति**—प्राणेन सह वर्तते । **देवतामयी**—इन्द्रियाधीनभोगा । **गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती**—हृदयपुण्डरीककुहरवर्तिनी । **भूतेभिर्व्यजायत**–पृथिव्यादिभिः

६ प्रथमयच्छब्दोऽपि परमात्मपरो भवितुमर्हति, यः परमात्मा अद्भ्यः पूर्वमनिरुद्धरूपेणाजायतेति । तदा उत्तरमन्त्र इव यच्छब्दद्वयमेकार्थकम् । यद्यपि यच्छब्दद्वयमपि चतुर्मुखपरं भवेत्— यो ब्रह्मा व्यष्टिसृष्टेः पूर्वमद्भ्योऽजायत, यः स्वस्मात्पूर्वमेव महत्तत्त्वादाविर्भूतं स्वहृदयगुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं व्यूहरूपं भगवन्तं भूतैरुपेतो व्यपश्यदिति—अथापि यद्भूतेभिरिति द्वितीययच्छब्दपाठस्यानुसारेण, उत्तरमन्त्रे गुहाप्रवेशस्य जीवे कथनात् तदेकरूप्यमादृत्य चेत्थमुक्तम् । एतदित्यस्य स्फुटं यच्छब्दप्रतिसंबन्धित्वात् । व्यपश्यतीति माध्वपाठः । ७ प्राणेन संविदन्तीति माध्वपाठः ।

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इवेत् सुभृतो गर्भिणीभिः।
दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ एतद्वै तत् ॥ ८

भूतैः सहिता देवादिरूपेण विविधा जायते' इति भाषितम् । **एतद्वै तत्** । तत् तदात्मकमित्यर्थः । [1]अत्रैव प्रकरणे, 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा' इत्यत्र देवमित्यस्य परमात्मात्मकमिति व्याख्यातत्वात्, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि'इति एतदुपबृंहणगीतावचनेऽपि **मां मदात्मक**मिति भाष्यकृतैव व्याख्यातत्वात् अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दस्य विशेष्य इव अपृथक्सिद्धविशेष्यवाचिशब्दस्यापि विशेषणे निरूढत्वात् **तत्** तदात्मकमित्यर्थो युक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदाः । अरण्योः अधरोत्तरारण्योः स्थितोऽग्निः । **गर्भ इवेत् सुभृतो गर्भिणीभिः ।** गर्भिणीभिः पानभोजनादिना सुभृतो गर्भ इव । निहित इति पूर्वेणान्वयः । **इदित्य-**

---

1 ननु एतद्वै तदित्यस्य तत् ब्रह्म एतत् एतदन्तर्यामीत्यर्थे वक्तव्ये एतत् वस्तु तत्-ब्रह्मात्मकमित्यर्थः कथं वर्ण्यत इत्याशङ्कायाम्, भाष्ये ईदृशरीतेरपि दर्शनात् तस्याश्च प्रमाणविरुद्धपरमतादृतं सामानाधिकरण्यनिर्वाहप्रकारमपेक्ष्य रीतिरियमपि श्रेयसीत्यभिप्रायकत्वाद्व्याख्यानादर इत्याशयेनाह "अत्रैव प्रकरणे" इत्यादि। अत्र वक्तव्यविस्तरोऽस्मत्कृते ईशोपनिषदाचार्यभाष्यतात्पर्ये १६ मन्त्रे द्रष्टव्यः । वस्तुतः फलितकथनमेतत् ।

८. 'गर्भ इव सुभृत' इत्येव प्रायः पाठः । माध्वशांकरादृतश्च । अत्र भाष्ये 'उदित्यवधारणे' इति प्रायिकपाठानुकूलं मूले गर्भ इवोत्सुभृत इति क्वचित्पठितम् । भावप्रकाशिकायां (१-४-६) 'गर्भ

यतश्चोदेति सूर्यो अस्तं यत्र च गच्छति ।
तं देवास्सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ ९ ॥
यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

वधारणे । **दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ।** **दिवेदिवे** —अहन्यहनि, **जागृवद्भिः**—जागरणशीलै अप्रमत्तः **हविष्मद्भिः**—आज्यादिहवि प्रदानप्रवृत्तै ऋत्विग्भि स्तुत्य, **अग्निः** अग्रनेता अरण्योर्निहित इति योजना । **एतद्वै तत्**—**एतत्** अग्नि-स्वरूप **तत्**—पूर्वोक्तब्रह्मात्मकमित्यर्थ ॥ ८ ॥

यतश्चोदेति सूर्यो अस्त यत्र च गच्छति । यस्मात् ब्रह्मण-सकाशात्(?) सूर्य उदेति, **यत्र च** लयमेति । **त देवाः सर्वे अर्पिताः**—देवा सर्वे तस्मिन् आत्मनि प्रतिष्ठिता इत्यर्थ । **तदु नात्येति कश्चन** **तत्** सर्वात्मकं ब्रह्म कोऽपि नातिक्रामति । छायावत् अन्तर्यामिणो दुर्लङ्घत्वादिति भाव । **एतद्वै तत्**—उक्तोऽर्थ. ॥ ९ ॥

ननु परमात्मन सर्वात्मत्व न संभवति । अहमित्यहन्ताश्रय-त्वेनानुसधीयमानो ह्यात्मा । स च, अहमिहैवासीति देशान्तरव्या-वृत्ततयाऽनुसन्धीयते । तस्य सर्वदेशकालवर्तिसर्वपदार्थात्मभूतत्वं कथ-

---

इवेत्सुभृत इति पठितमस्ति । तत्र श्रुतप्रकाशिकानिर्वाहाय किञ्चि-च्छाद्रानुसारी मन्त्रार्थवर्णनप्रकार एवान्यः । तत्र इदित्यस्य समु-च्चयार्थकत्वमभिमतं स्यात् । इह तु कृत्स्नस्याग्निपरतयैव योजनात् इदिति अवधारणे इष्टं स्यादिति विमृष्टमासीत् । अथ च गर्भ इवेत्सुभृत इति पठित्वा इदित्यवधारणे इत्येव भाष्यपाठः प्राच्ये अमुद्रितकोशे स्पष्टमुपलब्धः । उ इति, इत् इति च अवधारणे प्रसिद्धम्, न पुनः उत् इति । (८)

मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥
मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।

मित्याशङ्क्याऽऽह—**यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।** यदेव परमात्मतत्त्वम् इह अत्र लोके अहमित्यनुसन्धीयमानतया आत्मभूतम्, तदेव लोकान्तरस्थानामपि आत्मभूतमित्यर्थः । ततश्च आत्मभेदो नास्तीत्यर्थः । अयमभिप्रायः—किं परमात्मतत्त्वविदाम् अहमिहैवेति प्रतीतिः सर्वदेशकालवर्तिपदार्थात्मत्वबाधकतयोपन्यस्यते, उत तद्रहितानाम् । नाद्यः, तेषाम् अहमिहैवेत्यादिप्रतीतेरेवाभावात् । प्रत्युत 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति सर्ववस्तुवर्तितयैवानुभवात् । न द्वितीयः; अतत्त्वविदामहंप्रतीतेर्जीवमात्रविषयत्वेन तत्र देशान्तरव्यावृत्तत्व प्रतीतेः तदानीमप्रतीतपरमात्मनि सर्वदेशवर्तिपदार्थात्मत्वविरोधित्वाभावादिति । **मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।** इह—परमात्मनि भेदमिव यः पश्यति, स तु संसारात् संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वस्माकं सर्वात्मभूतं परमात्मतत्त्वं कुतो नोपलभ्यत इत्यत्राह **मनसैवेदमाप्तव्यम् ।** इदमात्मस्वरूपं विशुद्धमनोग्राह्यमित्यर्थः ।

---

10 चतुर्मुखादिसर्वानुग्राहकः मनुष्येड्यो [देवाराध्यश्च परमात्मेत्युक्तम् । अथ देशभेदेन कालभेदेन भिन्नः स्यादीश्वर इति मतिमपाकरोति यदेवेति । अनेकं ब्रह्म न भवतीत्यस्यैवेतदर्थत्वे स्पष्टे किमिति जगन्मिथ्यात्वपरतया व्याख्याय सर्वप्रमाणविरोधसंपादनम्, एवं यथा परमपदे वर्तते तथैवावतारेष्वपि अजहत्स्वस्वभाव इत्ययमर्थोऽप्यत्र सुवचः । तेनावतारेऽप्युपास्यत्वसिद्धिः ।

मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वै तत् ॥ १२ ॥

उक्तमेवार्थं दृढीकरणायाभ्यस्यति–नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योस्स ....पश्यति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य । कालत्रयवर्तिनिखिलचेतनाचेतनेश्वरः पुरुषः, मध्य आत्मनि–उपासकशरीरे मध्ये अङ्गुष्ठपरिमाणस्सन् आस्ते । न ततो विजुगुप्सते–ततः–भूतभव्येशानत्वादेव वात्सल्यातिशयात् देहगतानपि दोषान् भोग्यतया पश्यतीत्यर्थः ।

---

११. विग्रहरूपेण दृश्यमानस्य ब्रह्मणो नानात्वे प्रत्यक्षे सति कथमेकत्वमिति शंकायाम्, विग्रहातिरिक्तं सर्वव्यापि मनोमात्रग्राह्यं तत् आत्मतत्त्वमित्याह मनसैवेति । मन्त्रोऽयं बृहदारण्यकेऽपि (४-४-१९) । मनसैवानुद्रष्टव्यमिति तु भेदः । अस्मदीय परमार्थप्रकाशिकादौ एतदर्थविस्तरः ।

१२. एवम्भूतस्योपास्याकारं दर्शयति अङ्गुष्ठेति । अङ्गुष्ठस्येव मात्रा–परिमाणं यस्य सः अङ्गुष्ठमात्रः । भव्यपदं भवत्पदसमानार्थकम् । भवद्भविष्यदुभयार्थकं वा । तत इत्यस्य व्याख्यानं भूतभव्येशानत्वादेवेति । ईशानं भूतभव्यस्येति पञ्चममन्त्र इवात्र तत इत्यस्य तमित्यर्थे पर्यवसानं दुष्करम् । तस्य जीवपरतया तत्र चतुर्थपादे तदनुगुणोऽर्थ उक्तः। अत्र तु परमात्मविषये निन्दाप्रसक्त्यभावादेवम् ।

भोग्यतयेति । जीवोद्देशेन कर्मफलभोगार्थकल्पितानां जीवबुद्ध्या

[1]ननु, 'प्राणाधिपस्संचरति स्वकर्मभिरङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः', 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु अङ्गुष्ठमात्रत्वेन प्रतिपादितस्य जीवस्यैवास्मिन् मन्त्रे प्रतिपादनं किं न स्यात्। न च तस्य भूतभव्येशानत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्—प्रथमश्रुतजीवलिङ्गानुरोधेन चरमश्रुतभूतभव्येशानत्वस्य आपेक्षिकतया योजयितुं शक्यत्वादिति चेन्न —'शब्दादेव प्रमितः' इत्यधिकरणे एवमेव पूर्वपक्षं कृत्वा, 'हृदयावच्छेदनिबन्धनाङ्गुष्ठपरिमाणस्य परमात्मन्यपि संभवात्, 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः' इति तैत्तिरीयके, 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः' इति श्वेताश्वतरे च अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य परमात्मन्यपि श्रवणात् असङ्कुचितभूतभव्येशितृत्वस्य अन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गत्वादयं मन्त्रः परमात्मपर एव' इति सिद्धान्तितत्वात्।

यत्त्वत्र कैश्चिदुच्यते—अङ्गुष्ठमात्रत्वं जीवलिङ्गमेव। अथापि 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति पूर्वार्धेन जीवमनूद्य, 'ईशानो भूतभव्यस्य' इत्यनेन परमात्मभावो विधीयत-इति-तदसमञ्जसम्। तथा हि सति परमात्मन्यङ्गुष्ठमात्रत्वसंभावना(संभव ?)प्रदर्शकस्य 'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्' इति सूत्रस्यासङ्गतिप्रसङ्गात्। ननु,

---

दोषत्वेऽपि स्वादुरित्यादनुकूलत्वमेव हि। विग्रहरूपेण तत्तद्दुष्टांशस्पर्शस्याऽऽस्वाद्यकत्वाभावेपि जीवात्मगताभिमानवशात् तत् मृष्यत इति च तदिष्टत्वमेव तद्भोग्यत्वमिति।

1 ननु दुष्टमपि स्वदेहं जीवो भोग्यत्वेन मन्यत इति स पद्यात्र प्रतिपाद्यः स्यादिति शंकते नन्विति।

'नास्मिन् मन्त्रे जीवानुवादेन ब्रह्मभावो विधीयते, आराग्रमात्रतया प्रतिपन्नस्य जीवस्य अङ्गुष्ठमात्रत्वे प्रमाणाभावात्' इति तटस्थशङ्कापरिहारार्थं जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वसाधनाय प्रवृत्तमिदं सूत्रमिति चेत्—तथाऽऽश्रयणस्य क्लिष्टत्वात् ।

ननु 'ईश्वरश्शर्व ईशान' इति निघण्टुपाठेन ईशानशब्दस्य देवताविशेषे रूढत्वात्, 'शब्दादेव प्रमित' इति सूत्रे, "ईशानो भूतभव्यस्य' इति शब्दादेव । न च भूतभव्यस्य सर्वस्येशितृत्वं कर्मवश्यस्य जीवस्योपपद्यते" इति भाष्यं व्याकुर्वद्भिर्व्यासार्यैः, "ईशानशब्दस्यैव शब्दशब्देन विवक्षितत्वात् ।...नात्र लिङ्गान्निर्णय. । किन्त्वीश्वरवाचिशब्दादेवेत्येवकाराभिप्राय" इति व्याख्यातत्वात् ईशानशब्दस्य श्रुतित्वाभ्युपगमात् तयैव चेशानशब्दश्रुत्या जीवव्यावृत्तिवदेव (जीववदेव ?) नारायणस्यापि व्यावर्तितत्वेन रुद्रपरत्वमेव स्यादिति चेन्न-योगरूढिमतः पदस्य सन्निधौ अवयवार्थविशेषकपदान्तरसन्निधाने रूढ्यनुन्मेषस्य, 'पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखै' इत्यादिषु दर्शनात् । तत्र हि सरोरुहपदावयवार्थसरोविशेषकाग्रपदोपादानेन सरोरुहपदरूढिभङ्गस्य दर्शनात् । इतरथा पद्मानीति पदानुपादानापत्ते । अत ईशानशब्दस्य न श्रुतित्वम् । एतदक्षरसादेव व्यासार्यैरपि यथाश्रुतभाष्यानुगुण्येन [1]यद्वेति पक्षान्तरस्य आश्रितत्वादित्यलमतिचर्चया ।

---

1 यद्वेति पक्षान्तरस्येति । अयं भावः—ईशानपदस्यात्र यौगिकत्वाद्रूढ्यभावान्न श्रुतित्वमित्याशयेनैव पूर्वं फलफलिभावावसरे ईशानत्वं लिङ्गमित्युक्तत्वात् अत्र तदविरोधाय, ईशानशब्देन

[1]अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ॥ एतद्वै तत् ॥ १३ ॥
यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान् पृथक्पश्यंस्तानेवानु विधावति ॥ १४ ॥

मक्तमनुसरामः । एतद्वै तत् । उक्तोऽर्थः ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । शुष्केन्धनानलवत् प्रकाशमान इत्यर्थः । **ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ।** अद्यतनपदार्थजातं श्वस्तनपदार्थजातं कालत्रयवर्तिपदार्थजातमपि तदात्मकमित्यर्थः । **एतद्वै तत् ।** पूर्ववत् ॥ १३ ॥

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । पर्वतमूर्ध्नि वृष्टं प्रत्यन्त पर्वतेषु नानाभूततया पतित्वा पतित्वा धावति । **एवं धर्मान् पृथक्**

देहेन्द्रियाद्यपेक्षेशानत्वरूपसंकुचितार्थं विहाय असंकोचेन सर्वेशानत्वस्यैवोक्ततया शब्दस्वरसप्रतीतात्लिङ्गात् परमात्मसिद्धिरिति लिङ्गपरतयैवेदं श्रुतप्रकाशिकावाक्यं योजनीयम् । तथाच यौगिकशब्दस्याश्रुतित्वेऽपि लिङ्गान्निर्णयस्वीकारेऽप्येवकारोपपादनार्थं यद्वेत्यारम्भः । शब्दादेव-शब्दश्रवणजन्यस्वरसप्रतीतिवशादेवेति । शिष्टमन्यत्र।

१३ अविजुगुप्समानस्य दोषप्रत्यनीकत्वं वदन् भूतभव्यस्येत्येतद् विवृणोति अंगुष्ठेति ।

१४. तानिति । पूर्वोक्तधर्मानित्यर्थः । जीवः सृष्टिदुर्गे पतितः देवमनुष्यादिशरीरभेदान् पुनः पुनर्भजते वस्तुतस्तत्तदन्तर्यामित्वाश्रयतदेकवस्तुविज्ञानविरहात् तदेकाधीनानेव जीवतद्देहधर्मान् तदनधीनानेव यतः पश्यतीति तात्पर्यार्थः ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ! ॥ १५ ॥

॥ इति द्वितीये प्रथमा वल्ली ॥

॥ अथ द्वितीये द्वितीया वल्ली ॥

हरिः ओम् । पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।

पश्यन् तानेवानु विधावति । एवं परमात्मगतदेवान्तर्यामित्व-मनुष्यान्तर्यामित्वादिधर्मान् पृथगधिकरणनिष्ठान् पश्यन् पर्वतनिर्झर-पातमनुकृत्य संसारकुहरे पततीत्यर्थः ॥ १४ ॥

सर्वैकात्मकत्वज्ञानस्य फलमाह—**यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम** । यथा शुद्धजले शुद्धजलं योजितं तत्सदृशमेव भवति, न कथञ्चिदपि विसदृशम् । **एवम्**-इत्थं विजानन् **मुनेः** मननशीलस्य आत्माऽपि परमात्मज्ञानेन विशुद्धस्सन् विशुद्धेन परमात्मना समानो भवतीत्यर्थः । **गौतमे**ति प्राप्यवैभवं सूचयन् सहर्षं सबोधयति ॥ १५ ॥

॥ इति चतुर्थवल्लीभाष्यम् ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । जननादिविक्रियारहितस्य ऋजुबुद्धेर्विवेकिन आत्मन एकादशेन्द्रियलक्षणबहिर्निर्गमद्वारोपेतं शरीराख्यं पुरं भवति । पुरस्वामिनः यथा पुरं विविक्तं भवति, तथा शरीरमपि स्वात्मनो विविच्य ज्ञातं भवति । अविवेकिनस्तु देह आ-

---

१५. अशुद्धेन जीवेन स्पृश्यमानमपि परतत्त्वमशुद्धं न भवतीत्युक्तम् । अस्यैव जीवस्य शुद्धौ तत्साधर्म्यमाह यथेति ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ १ ॥
हंसश्शुचिषत् वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषत् वरसत् ऋतसत् व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्॥

स्यैव भवतीति भावः । [1] अनुष्ठाय न शोचति—विविच्य जानन् देहानुबंधिभिः दुःखैः कामादिभिश्च विमुक्तो भवतीत्यर्थः । विमुक्तश्च विमुच्यते–जीवद्दशायामाध्यात्मिकादिदुःखरागद्वेषादिविमुक्त एव सन्, 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते' इति न्यायेन प्रारब्धकर्मावसाने अर्चिरादिना विरजां प्राप्य प्रकृतिसम्बन्धविमुक्तो भवतीत्यर्थ. । एतद्वै तत्—एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यमुक्तस्वरूपमपि परमात्मात्मकमेवेत्यर्थः॥ १ ॥

पुनरप्यस्य सर्वात्मतामेव द्रढयति हंसश्शुचिषत् वसुरन्तरिक्षसत् होता वेदिषत् अतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् । हंसः—सूर्यः . शुचौ ग्रीष्मर्तौ सीदति वर्तत इति शुचिषत् । तेजस्वीति यावत् । वासयतीति वसुः वायुः । अन्तरिक्षसत्—अन्तरिक्षगतो वायुः । होता वेदिषत्—वेद्यां वर्तमानः ऋत्विग्विशेषः ; अग्निर्वा । अतिथिर्दुरोणसत्—दुरोणं-गृहम्, गृहागतोऽतिथिः । नृषत्—नृष्वात्मतया वर्तमानम्, वरसत्—वरेषु=देवेषु च तथा वर्तमानम्, ऋते सत्यलोके सीदतीति ऋतसत्, व्योमसत्—व्योम्नि परमपदे वर्तमानं च प्रत्यक्तत्त्वम् ; अब्जाः-जलजाः, गोजाः-भूजाः ऋतजाः-

1 अनुष्ठाय—नाहमिदम्, ममेदं पुरमिति पुरत्वबुद्धिमनुस्थित्वा स्वपुरत्वेनोपयोज्य ; उपायमनुष्ठायेत्यर्थः ।

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

यज्ञोत्पन्नाः कर्मफलभूताश्च स्वर्गादयः [इति यावत्] । यद्वा चिरकालस्थायितया ऋतशब्दिताकाशजा इत्यर्थः । अद्रिजाः—पर्वतजाः, एतत् सर्वं **बृहत् ऋतम्**—अपरिच्छिन्नसत्यरूपब्रह्मात्मकमित्यर्थः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति । सर्वेषां हृदयगतः परमात्मा प्राणवायुमूर्ध्वमुखमुन्नमयति । **अपानं प्रत्यक् अस्यति** । अपानवायुमधोमुखं क्षिपति । **मध्ये वामनमासीनम्** । हृदयपुण्डरीकमध्ये आसीनं वामनम्—वननीयम्, भजनीयम् । अथवा हृदयपुण्डरीकपरिमिततया ह्रस्वपरिमाणमित्यर्थः । **विश्वे देवा उपासते** । ते [देवाः] सत्त्वप्रकृतयः [विश्वे] सर्वेऽपि उपासत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं परमात्मानमुपासीनस्य, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति श्रुत्युक्तरीत्या शरीरपात एवान्तरायः, न किंचित् कर्तव्यं

२. अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा इति पदानि हस इत्यादिप्रक्रमानुसारेण प्रथमैकवचनान्तानि । "जनसनखनक्रमगमो विट्" (पा ३-२-६७) इति छन्दसि विड्विधानात् । नूनमिदमेवाभिप्रेत्य शाङ्करे 'अप्सु शङ्खशुक्तिमकरादिरूपेण जायते' इत्यादिना एकवचनेनैव विवरणम् । अत इहापि भाष्ये एकवचनान्तपाठः समुचितः । पाठो निरीक्ष्यः । यद्वा एकवचनव्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वेऽपि तदादरेण जात्येकवचनत्वसमर्थनापेक्षया सर्वस्य ब्रह्मात्मकताया वाच्यत्वाद् बहुवचनव्युत्पत्तिरेव युक्ततरेत्याशयः स्यात् ॥

३ शरीरे वायोरूर्ध्वं गच्छतः प्राण इति संज्ञा, अधोगच्छतस्यापान इति । एवं जीवननिर्वाहकत्वमुक्तम् । उपरि मरणप्रस्तावः ।

अस्य विस्रसमानस्य शरीरस्थस्य देहिन ।
देहाद्विमुच्यमानस्य [1]किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ ४ ॥
न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥
हन्त त इद प्रवक्ष्यामि गुह्य ब्रह्म सनातनम् ।

परिशिष्यत इत्याह—अस्य **विस्रसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते** । अस्य—उपासकस्य **देहिनः, शरीरस्थस्य**—शरीरप्रतिष्ठितस्य , दृढशरीरस्येति यावत् । एवम्भूतस्य वा, **विस्रसमानस्य**—शिथिलीभवदात्रस्य वा, **देहाद्विमुच्यमानस्य**— म्रियमाणस्य वा किमत्र परिशिष्यते [1] कृतकृत्यत्वात् कर्तव्य किमपि नावशिष्यत इति भाव । **एतद्वै तत्**—पूर्ववत् ॥४॥

तस्य[2] सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वरूप महिमानमाह **न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति** । स्पष्टोऽर्थ । केनेतरेण जीवन्तीत्यत्राह —**यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ** । यदधीन प्राणापान योरपि जीवनम् , तदधीनमेव सर्वेषा जीवनमिति भाव [3] ॥ ५ ॥

हन्त त इद प्रवक्ष्यामि गुह्य ब्रह्म सनातनम् । गुह्यम्—

---

1 किमत्र परिशिष्यते । इत उपादेय किमपि नास्तीत्यर्थ । सर्वमिद चरमदेहवद्विषये स्वरसम् अन्येषा मृताना पिण्डोप जीवित्वात् जन्मान्तरायपक्षणाच्च ।

2 तस्येति । परमात्मन इत्यर्थ । 3 भाव इति । अनेन मन्त्रे बृहदारण्यके उषस्तकहोलघट्टगत य प्राणेन प्राणितीति वाक्य व्याख्यात भवति, य शरीरे प्राण निक्षिप्य तत् जीवनवत् करोतीति ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

अनिरहस्यं सनातनं ब्रह्म ते पुनरपि प्रवक्ष्यामि । हन्तेति स्वगतम् आश्चर्ये । **यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम** । हे गौतम ! आत्मा मरणं-मोक्षं प्राप्य **यथा**— यत्प्रकारविशिष्टो भवति, तथा पुनरपि मुमुक्षवे रागाद्यनुपहताय उपदेशयोग्याय तुभ्यं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥६

अधिकारिविशेषनिर्देशपरेण, "हन्त ते" इत्यनेन सूचितमर्थं विवृणोति **योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्** । अन्ये—परमात्मतत्त्वश्रवणविमुखाः

---

६. ननु ब्रह्मण एव निरूप्यमाणतया मध्ये, 'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि' इति केन विशेषेणोच्यत इति चेत्-उच्यते—केचित् संपादितमपि ब्रह्मज्ञानं संसारकुहरपरिभ्रमणार्थमेवोपयोजयन्ति। तत् विहाय मोक्षयत्नः कार्य इत्युपदेश एव विशेष इति । अत्रेदमपि किञ्चित्प्रतीयत इव-एतावदुपदिष्टं यद्ब्रह्म, तत् कीदृशदेवतास्वरूपमिति विवेक्तुमिदमारभ्यत इति। तथा च केचित् योनि-स्रष्टारं ब्रह्माणं ब्रह्मेति मन्यन्ते। अन्ये स्थाणुं—शिवम् । यः पुनः बाह्यप्रपञ्चविलक्षणस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्यापि सृष्टिस्थितिसंहारहेतुः, "उकारः स्वप्नो विष्णुदेवत्यः" इत्यथर्वशिखोक्तः, स विष्णुरेव परं ब्रह्मेति स एव बाह्यसर्वलोकस्यापि नियन्ता । अत एवोक्तं प्राक्, सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति' इति ज्ञाप्यते । किञ्च येयं प्रेते इति पृष्टमन्तं प्रति मुक्तौ जीवपरिस्थितिः स्वयमावेदनीया । जीवादन्य एव परमात्मा, तत्साम्यमेव मुक्तौ, नत्वैक्यमिति अत्र वल्ल्यां विशदं भवति ।

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामंकामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

त्वद्विसदृशाः शरीरपरिग्रहाय ब्राह्मणादियोनिं प्रपद्यन्ते, अन्ये स्थावरभावमनुगच्छन्ति स्वानुष्ठितयज्ञादिकर्मोपासनानतिक्रमेण, "*रमणीयचरणाः*", "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इत्यादिश्रुत्यनुरोधादिति भावः ॥ ७ ॥

एवं शिष्यं प्ररोचनया अभिमुखीकृत्य प्रकृतमनुसरति—**य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामंकामं पुरुषो निर्मिमाणः ।** सर्वेषु सुप्तेषु जीवेषु कामंकामम्—णमुलन्तमिदम् । सङ्कल्प्य सङ्कल्प्येत्यर्थः । न तु "*सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व*" इति प्रकृताः पुत्रादयः कामशब्देन निर्दिश्यन्ते । अयं चार्थः सन्ध्याधिकरण (3-2-1) भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टः—*सङ्कल्य संकल्प्य स्वच्छन्दानुरोधेन निर्मिमाणः पुरुषो* योऽस्तीत्यर्थः । **तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ।** तदेव शुक्रं-प्रकाशकम् तदेवानन्याधीनममृतमुच्यत इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । नित्यमुक्तानाममृतत्वसत्त्वेऽपि निरुपाधिकामृतत्वाभावात् तदेवामृतमित्यवधारणस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । एतेन *अमृतान्तरनिषेधात्* मुक्तपरमात्मनोरभेदप्रत्याशा प्रयुक्ता ; अत्रत्यामृतशब्दस्य निरुपाधिकामृतवाचित्वात् ॥ ८ ॥

एक एवाऽऽत्मा सर्वेषामहमर्थतया आस्ते इत्यस्यार्थस्य दुर्बोध-

[1]अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥
वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥
सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥

त्वात् तद्दृढीकरणाय पुनरप्युपदिशति—**अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव** । यथा एकस्तेजोधातुः त्रिवृत्करणकृतव्याप्त्या अण्डान्तर्गतलोके प्रविष्टस्सन्, **रूपरूपं**-रूपेरूपे यावद्भौतिकव्यक्ति—वीप्सायां द्विर्वचनम्—**प्रतिरूपः**—प्रत्युप्तं रूपं यस्य स तथोक्तः । सर्वासु भौतिकव्यक्तिषु तेजोधातोर्मिलितत्वेन प्रतिसङ्क्रान्तरूपत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् । **एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च** । तथा एक एव सन् परमात्मा प्रतिवस्तु सङ्क्रान्तान्तर्यामिविग्रहो बहिश्च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

उदाहरणान्तरमाह—**वायुर्यथैको भुवनं....बहिश्च** । पूर्ववत् ॥

आत्मत्वाविशेषेऽपि जीवात्मवत् दोषाः परमात्मनि न भवन्तीत्येतत् सदृष्टान्तमाह—**सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः** । 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः', 'आदित्यश्चक्षुर्भू-

---

1 अग्निवाय्वादित्याः भूम्यन्तरिक्षस्वर्गलोकदेवताः तेषु भगवत्साम्यं तदनुग्रहायत्तं दर्शयति त्रिभिः ।

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१२॥
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्॥१३

त्वाऽक्षिणी प्राविशत्' इति श्रुत्यनुसारेण यथा सूर्यः चक्षुरधिष्ठातृतया तदन्तर्गतोऽपि बहिर्निर्गतैश्चक्षुर्मलादिभिर्न स्पृश्यते, तथा परमात्मा सर्वभूतेष्वात्मतया वर्तमानोऽपि तद्गतदोषैर्न स्पृश्यते । तस्य स्वाभाविकापहतपाप्मत्वादिगुणयुक्ततया स्वेतरसमस्तबाह्यत्वात्–विलक्षणत्वादित्यर्थ.॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । एकः–समाभ्यधिकरहितः । वशः–इच्छा । सोऽस्यास्तीति वशी । 'जगद्वशेवर्ततेदम' इत्युक्तरीत्या वशवर्तिप्रपञ्चक इत्यर्थः । 'इमौ स्म मुनिशार्दूल किङ्करौ समुपस्थितौ' इत्युक्तरीत्या भक्तवश्य इति वा अर्थः । एकं बीजम् 'तमः परे देव एकीभवति' इति श्रुत्युक्तरीत्या स्वेन एकीभूतमविभागावस्थं तमोलक्षणं बीजं महदादिबहुविधप्रपञ्चरूपेण यः करोति, तम्, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्युक्तरीत्या स्वान्तर्यामिणं ये पश्यन्ति, तेषामेव मुक्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । नित्यश्चेतन एक एव सन् बहूनां नित्यानां

१२–१३. इमौ मन्त्रौ श्वेताश्वतरीयेऽपि ; द्वादशमन्त्रे पूर्वार्धमन्यथा ; त्रयोदशमन्त्रे उत्तरार्धमन्यथा ॥

तदेतदिति मन्यन्ते निर्देश्य परम सुखम् ।
कथन्नु तद् विजानीया किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

चेतनानामपेक्षितार्थान् अनायासेन प्रयच्छति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् । स्पष्टोऽर्थः ॥ १३

एवमुक्त शिष्य आह **तदेतदिति मन्यन्ते निर्देश्य परम सुखम् । कथन्नु तद्विजानीया किमु भाति विभाति वा । तत्** अलौकिक परमानन्दरूप ब्रह्म **एतदिति** करतलामलकवत् अपरोक्ष भवादृशा निष्पन्नयोगा मन्यन्ते । भवादृशास्साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थ । कथ रूपादिहीनब्रह्मग्रहणासमर्थमानसोऽह तत् विजानीयाम् । तत् किं दीप्तिमत्तया भासते । तत्रापि विस्पष्ट प्रकाशते । उत तेजोन्तरसवलनान्न विस्पष्ट प्रकाशते इति प्रश्न ॥ १४ ॥

परमात्मन योगयुगालम्बनत्वाय, 'आदित्यवर्णं तमस परस्तात्'

---

१४ यद्यपीदमपि गुरुवाक्यतयैव सुयोजम्—तथापि 'कस्त मदामद देव मदन्यो ज्ञातुमर्हति' इत्युक्तवान् मृत्युरेव 'कथन्नु तद्विजानीयाम्' इति कथयतीति अस्य व्याहतवत् प्रतीते तदपेक्षया प्रश्नपरतयैव व्याख्यानमुचितम् । उत्तरमन्त्रस्यैतदुत्तररूपतायाः स्वरसत प्रतीते । मननकर्तारि एतदिति निर्दिश्य काम मन्यताम्, विज्ञानमुपासन तु-दुष्कर प्रतीयते । कि तत् सूर्याद्युपकरणैर्भाति उत तन्निरपेक्षम् । कि विग्रहरहित भाति उत विशिष्टमपीत्येव प्रश्न । 'किमु भाति न भाति वे'त्यपि पाठोऽस्ति । अत्र 'विस्पष्टम्' इति, उत्तरत्र 'विभाति' इति च भाष्ये दर्शनात् विभातीति पाठ इष्ट. । वाशब्ददर्शितकोट्यन्तर, 'न विस्पष्टम्' इत्यादिनोक्तमिति स्यात् ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

॥ इति द्वितीयेऽध्याये द्वितीया वल्ली ॥ आदितः पञ्चमी ॥

'सदैकरूपरूपाय' इति प्रमाणप्रतिपन्नशुभाश्रयदिव्यमङ्गलविग्रहोऽस्ति; तद्विशिष्टः परमात्मा विभाति सर्वातिशायिदीप्तिमानित्याह **न तत्र...** **...विभाति**। अयं च मन्त्रः, 'ज्योतिर्दर्शनात्' इति सूत्रे, 'सर्वतेजसां छादकं सर्वतेजसां कारणभूतमनुग्राहकं च अङ्गुष्ठप्रमितस्य ज्योतिर्दृश्यते' इति भाष्येण विवृतः। इदं च भाष्यम्—"न तत्र सूर्य इत्यादिमन्त्रे पूर्वार्धस्यार्थमाह-सर्वतेजसा छादकमिति। उत्तरार्धस्य पूर्वपादार्थमाह-सर्वतेजसां कारणभूतमिति। अनुभानं-पश्चाद्भानम्। तेन कार्यकारणभावः सिद्धः। पौर्वापर्यनियमो हि कार्यकारणभाव इति भावः। चतुर्थपादार्थमाह—अनुग्राहकमिति। 'यस्मादित्यो भासमुपयुज्य भाति' इत्यादिश्रुतिश्चानुग्राहकत्वे प्रमाणम्" इति व्यासार्यैर्विवृतम्। तदीयदीप्तिसाक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वं प्रथमार्धार्थः; तेजोन्तरोत्पत्ती

---

१५. तमेव भान्तमिति। "चक्षोस्सूर्यो अजायत" इत्यादिरीत्या जीवीयचक्षुराद्यधिष्ठातृदेवतादेर्भगवच्चक्षुरादिनिर्गतत्वात्तदधिष्ठानसामर्थ्यम्। अन्नभूपणादिरूपभगवद्विग्रहस्थितनित्यसूर्यानुग्रहादेव च जातानां स्थितिः। "सूर्यस्य तपतो लोकान् अग्नेश्चन्द्रस्य चाप्युत। अशवो यत् प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः। सर्वज्ञाः केशवं तस्मात् मामाहुर्द्विजसत्तमाः" (म. भा. शां. ३२९. ५८) इति सूर्यादिकिरणानां भगवत्केशत्वमुक्तम्। एवमादिकमत्र भाव्यम्। मन्त्रोऽयं मुण्डके (४) श्वेताश्वतरीये (६) च पठ्यते ॥

तदुपादानद्व्यानुग्राहकत्वरूपं निमित्तत्वं तृतीयपादार्थं ; चाक्षुषरश्म्यनुग्राहकचन्द्रातपादेरिव उत्पन्नस्यापि तेजस स्वसम्बन्धेन स्वकार्यकरणसामर्थ्याधायकत्वलक्षणानुग्राहकत्वं चतुर्थपादार्थ इत्यप्यर्थस्तत्रैव द्रष्टव्य।

अधिष्ठानब्रह्मरूपभानव्यतिरिक्तभानशून्यत्वमध्यस्तप्रपञ्चस्य तृतीयपादार्थ इति यत् परैरुच्यते, तदयुक्तम्। तथा हि सति भान्तमिति कर्त्रर्थशतृप्रत्ययस्य 'शिष्यज्ञानं प्रकाशते' इतिवदभेदेऽपि कथञ्चित्सम्भवेऽपि अनुभातीत्यस्य शब्दस्यायोगात्। [1]न हि देवदत्तगमनक्रियाव्यतिरिक्तगमनक्रियाशून्ये तिष्ठति यज्ञदत्ते, गच्छन्तं देवदत्तं यज्ञदत्तोऽनुगच्छतीति प्रयोगो दृष्टचर। ननु वह्निमेव दहन्तम् अयोऽनुदहतीति प्रयोगो दृष्टचर इति चेत् –न, अयस पृथक् दग्धृत्वाभावं निश्चिन्वत तत्प्रतिविवादविषया तादृशप्रयोगस्य सम्प्रतिपन्नत्वाभावात्।

ननु तदीयदीप्तिसाक्षात्कारसमवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वमिति भवदभिमतार्थोऽपि न युज्यते, तदीयदीप्तिसाक्षात्कारवतामपि मुक्ताना तेजोन्तरसाक्षात्कारदर्शनेन सजातीयसन्निधानाधीनाग्रहणलक्षणाभिभवस्याभावादिति चेत् –उच्यते। [2]बद्धविषयमेवैतत्॥ बद्धाना तत्साक्षात्कारप्रसक्तेरिद कथमिति चेन्न, बद्धानामेवार्जुनादीना तत्साक्षात्कारदर्शनात्। यद्वा कालिदासकवौ परिगण्यमाने इतर कुकविर

---

1 'न हि देवदत्ते' त्यादि। अत्र शाब्दरम् "यथा ज्वालोल्मुकादि अग्निसंयोगादग्नि दहन्तमनुदहति, न स्वत, तद्वत्" इति।

2 बद्धेति। ग्रहणे चक्षुरसापेक्षो य पुरुष तद्विषये ह्यभिभव उच्यते। न तु स्वाभाविकग्रहणे इति भाव।

कविरितिवत् भाति ब्रह्मणि परिगण्यमाने सूर्यादितेजोन्तर न भाति, अतस्तदेव ब्रह्म अतिभास्वररूपशालीति पूर्वार्धार्थ । 'तदीयदीप्ति साक्षात्कारसमवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वम्' इति व्यासार्यवचनस्या प्ययमेवार्थ । इममेवार्थम् इतरतेजसा स्वरूपोत्पत्तौ फलजनने च परमात्मानुग्रहसापेक्षत्वप्रदर्शकेन, **तमेव भान्तमि**त्युत्तरार्धेन द्रढयतीति न दोष इत्यवगन्तव्यम् । यद्वा-पूर्वार्धस्य यथाश्रुत एवार्थ । ननु अतिभास्वररूपवति सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने, न भातीति प्रत्यक्ष विरुद्ध कथमभिधीयत इत्यत्राह **तमेव भान्तमनुभाती**ति । इद च परिदृश्यमान भास्वररूप न स्वाभाविकम्, अपितु परमात्मदत्त तदीयमेव तेज । गीत च भगवता, 'यदादित्यगत तेजो जगत् भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इति । विवृत चैतत् भगवता भाष्यकृता—'अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामादित्यादीना यत् तेज, त मदीय तेज । तैस्तैराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विद्धि' इति । अतो [1]याचितकमण्डितपुरुषतुल्यानामेतेषा भ स्वररूप शालिना न भातीति व्यपदेशो युज्यत इति भाव ॥ १५ ॥

॥ इति पञ्चमवल्लीभाष्यम् ॥

1 याचितकमण्डितेति । ये स्वयमाभरणरहिता आभरण धारणरुचय अन्यदीयमाभरण तत्तो याचित्वा गृहीत्वा कञ्चित् कालमात्मान मण्डयमाना स्वतसिद्धाभरणशालिन इव रान्ते, ते याचितकैर्वस्तुभिर्मण्डिता । तार्किकरक्षायामय प्रयोग ।

॥ अथ द्वितीये तृतीया वल्ली ॥

हरिः ओम् । ऊर्ध्वमूलो अवाक्शाख एषोऽश्वत्थस्सनातनः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ १ ॥
यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् ।

ऊर्ध्वमूलो अवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः । अयं च मन्त्रखण्ड, 'ऊर्ध्वमूलमधश्शाखम्' इति गीताव्याख्यानावसरे भगवता भाष्यकृता व्याख्यात । इत्थं हि तत्र भाष्यम्—"यं संसाराख्यमश्वत्थमूर्ध्वमूलमधश्शाखम् यम् [1]प्राहु श्रुतय, 'ऊर्ध्वमूलो अवाक्शाख एषोऽश्वत्थ सनातन', 'ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्ष यो वेद सम्प्रति' इत्याद्या । सप्तलोकोपरि निविष्टचतुर्मुखादित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वम् । पृथिवीनिवासिसकलनरपशुमृगक्रिमिकीटपतङ्गस्थावरान्ततया अधश्शाखत्वम्" इति । तद्विलक्षणमेव (तल्लक्षणमेव) ब्रह्मेति दर्शयति— तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ पूर्वमेव व्याकृतोऽयं मन्त्र ॥ १ ॥

य इदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् महद्भयं वज्रमुद्यतम्—अयं च मन्त्रखण्ड 'कम्पनात्' इति सूत्रे भगवता

---

1 ननु श्रुतावेिह एष इति प्रकृतपरमात्मग्रहणात् अयमश्वत्थः परमात्मा ; गीतायां तु असंगशस्त्रच्छेद्यः संसार एवाश्वत्थ इति कथमुभयैक्यमिति चेन्न, चन्द्रिकायां तत्र समाहितत्वात् । परमात्मनः [illegible] सम्यगित्यर्थः ।

महद् भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

भाष्यकृता व्याख्यातः । तत्रामुं मन्त्रं प्रस्तुत्य, "कृत्स्नस्य जगतः अस्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टे स्थितानां सर्वेषां ततो निस्सृतानां तस्मात्संजातमहाभयनिमित्तमेजनं—कम्पनं श्रूयते । तच्छासनातिवृत्तौ किं भविष्यतीति महतो भयात् वज्रादिरोद्यतात् कृत्स्नं जगत् कम्पत इत्यर्थः । 'भयादस्याग्निस्तपति' इत्यनेनैकार्थ्यात् **महद्भयं वज्रमुद्यतमिति** पञ्चम्यर्थे प्रथमा" इति भाषितम् । विवृतं चैतत् श्रुतप्रकाशिकायाम्—'**प्राण** इति सप्तम्यन्तपदसामर्थ्यात् स्थितानामित्यध्याहारः । कुतो निस्सृतानामित्यपेक्षायां प्रकृतस्यैवापादानत्वमाह **तत** इति ।....**एजनं** कम्पनमिति । एजृ कम्पन इति हि धातुः । प्रत्यवायभयात् स्वस्वकार्य(र्येषु) प्रवृत्तिः कम्पनम् । उद्यतवज्रादिव परमपुरुषात् सञ्जातेन भयेन कृत्स्नं जगत् कम्पत इत्यर्थः' इति । अत्र **महद्भयं वज्रमुद्यतमिति** चत्वारि पदानि पञ्चम्यर्थप्रथमान्तानि । आद्यं पञ्चम्यर्थप्रथमान्तपदद्वयं भयवाचि । उत्तरं तु पदद्वयं तद्धेतुभूतप्राणशब्दितपरत्व[1]परमिति द्रष्टव्यम् । केचित्, 'बिभेत्यस्मादिति **भयम्** ; भयानकमित्यर्थः । महाभयानकोद्यतवज्रवत् स्वस्मान्निस्सृतं सकलं जगत् प्राणशब्दितः [2]परमात्मा कम्पयति । एजि व्यर्थगर्भ'

---

1 परब्रह्मपरमिति । वज्रमुद्यतमित्यस्य उद्यतवज्रतुल्यब्रह्म इत्यर्थः इति । 2 अत्र पक्षे प्राणशब्दः प्रथमान्तः ; जगदिति द्वितीयान्तम् ; एजति एजयति । पूर्वार्धं पूर्ववदेव व्याख्याय महद्भयमित्यादि द्वितीयान्तं कृत्वा भयानकवज्रत्वेन एतत् ये विदुरित्यर्थोऽपि सुवचः ।

भयादस्याग्निस्तपति भयात् तपति सूर्य ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम ॥ ३ ॥
[1]इह चेदशकत् बोद्धु प्राक् शरीरस्य विस्रस ।
ततस्सर्गे(व)षु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥
[2]यथादर्श तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

इत्यमुमप्यर्थं वर्णयन्ति । **य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति**-स्पष्टोऽर्थ । 'अत एव प्राण' (१-१-९) इत्यधिकरणन्यायात् प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वे न विवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

भयादस्याग्निस्तपति ...मृत्युर्धावति पञ्चमः । धावतिशब्द इन्द्रादीना स्वस्वव्यापारप्रवृत्तिपर । शिष्ट स्पष्टम् ॥ ३ ॥

इह चेदशकद्बोद्धु प्राक् शरीरस्य विस्रसः । शरीरस्य विस्रसः—विस्रसनात् पतनात्प्राक् इह लोके ब्रह्म बोद्धु अशकच्चेत् अशक्नुयाच्चेत्—विकरणव्यत्यय छान्दस —**ततस्सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते** । ततः तस्मात् ज्ञानाभावाद्धेतो सृज्यमानसर्व लोकेषु जन्मजरामरणादिमत्त्वलक्षणशीर्यमाणत्वाय भवतीत्यर्थ । तस्मात् शरीरपातात्प्रागेव आत्मज्ञानाय यतेतेति भाव ॥ ४ ॥

आत्मनो दुर्बोधत्वमेवाह—**यथादर्शे तथाऽऽत्मनि** । यथा

---

1 एवं सर्वलोकेष्वपि जीवस्य भगवदधीनत्वमेवेत्युक्त्वा, अथैव तस्य भयत्वमप्याह इहेति । सर्गेष्वित्यस्य नानाप्रकारेष्वित्यर्थं सम्भवति । अथापि सर्वेष्विति पाठमपि मनसिकृत्य सृज्यमानसर्वलोकेष्वित्युक्तं स्यात् ॥ (४) ॥ 2 लोकान्तरे तद्ग्रहण न यथावत्, अतोऽप्यत्रैव मारत इत्याह यथेति ।

यथाऽप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥५
इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

दर्शे चन्द्रिकाया अभावात् न स्पष्ट प्रतिभास, तथा इह लोके आत्मनीत्यर्थ । यद्वा यथा आदर्शे—दर्पणे प्रतीयमान वस्तु साक्षाद्दृष्टवस्तुवत् प्रत्यङ्मुख वादिकल्पितार्थानवरुद्धतया नोपलभ्यते, तथेहात्मविषयिणी प्रतीतिरित्यर्थ । लोकान्तरेऽपि तथेत्याह— **यथा स्वप्ने तथा पितृलोके** । यथा स्वप्नदर्शनस्य जाग्रद्दर्शनवत् सम्यक्तया सशयादिविरोधिनया पुनरनुसन्धानयोग्यत्वाभाव, तथा पितृलोक इत्यर्थ । **यथाऽप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके** । यथा जलान्त स्थ वस्तुनो नेतरवत् स्पष्टप्रकाश, तद्वत् परिददृश इव । न वस्तुत (यथावत् ?) परितो दृश्यत इत्यर्थ । गन्धर्वलोकेऽप्यापातत प्रतीतिमात्रमित्यर्थ । **छायातपयोरिव ब्रह्मलोके**—यथा छायातपयोर्मिश्रणे शुद्धानपवर्तिपदार्थवत् नोपलम्भ, एवं ब्रह्मलोकेऽपि न सम्यगुपलम्भ । अतो दुरधिगममात्मतत्त्वमिति भाव । यद्वा—ब्रह्मलोके यद्यपि छायातपयोर्विविच्योपलम्भवत् आत्मानात्मस्वरूपयोर्विविच्योपलम्भ संभवति, तथापि नालत्यानामात्मतत्त्व सुलभमिति भाव ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् । पृथगु-

६ इन्द्रियाणा यौ उदयास्तमयौ तौ पृथग्भावं च मत्वेति योजनाया तात्पर्यम् ॥ न शोचति । जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति तद्विनाशाध्रौव्यात् तत्परिरक्षणोपायप्रयासं विना तद्विमुक्तत्वलाभोपायमेव चिन्तयेदिति भाव. ।

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसस्सत्त्वमुत्तमम् ।
सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥
अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
यद् (यं ?)ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

त्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति । पृथग्भूतानामुत्पद्यमानानामिन्द्रियाणाम् । **इन्द्रियाणा**मित्येतत् देहादीनामप्युपलक्षणम् । **उदयास्तमयौ च यत्** । यदित्यव्यय यावित्यर्थे । यौ उत्पादविनाशौ यश्च परस्परवैलक्षण्यलक्षण पृथग्भावश्च(व ?)तान् सर्वान् इन्द्रियादिगतान् मत्वा धीरो न शोचतीत्यर्थ । परस्परवैलक्षण्योत्पादविनाशा ज्ञानैकाकारे नित्ये आत्मनि न सन्तीति ज्ञात्वा न शोचतीत्यर्थ ॥ ६ ॥

देहविविक्तप्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानेऽपि भगवच्छरणागतिरेवोपाय इति पूर्वोक्त शरणवरणमेव प्रतिपादयति—**इन्द्रियेभ्यः पर मनो ... यद् ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति**। **इन्द्रियेभ्य** इत्येतत् अर्थानामप्युपलक्षणम् । 'इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन ' इत्यनेनैकार्थ्यात् । **सत्त्व**शब्दो बुद्धिपर । 'मनसस्तु परा बुद्धि ' इति पूर्वोक्ते । **अलिङ्गः**—लिङ्गागम्य । परत्वं च वशीकार्यतया विवक्षितम् । परस्य च वशीकरण शरणागतिरेव । शिष्ट स्पष्टम् ॥७॥८॥

तमेवोपायं वशीकार्यप्रदर्शनेन सूचयति (७) इन्द्रियेभ्य इति मन्त्रद्वयेन । महान्—इन्द्रियाद्युपकरणापेक्षया उपकरणित्वेन प्रधानभूतो ह्यर्थी जीवात्मा । अव्यक्त—शरीरम् । पुरुषः—परमात्मा । प्रागेव विशदं व्याख्यातत्वादत्र संग्रहः ।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एनं(एतत्)विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥
यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य । अस्य रूपं—स्वरूपं विग्रहो वा व्यापकत्वादेव संदर्शनविषये अभिमुखतया न तिष्ठतीत्यर्थः । अथवा दृश्यं नीलरूपादिकं नास्तीत्यर्थः । अत एव **न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्** । स्पष्टोऽर्थः । **हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तः** । अयमंश, 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्'(1-2-1)इत्यत्र व्यासार्यैः,"हृदेति भक्तिरुच्यते। मनीषेति धृतिः । 'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्' इति पूर्वार्धमेकरूपं पठित्वा, 'भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह' इति महाभारते उक्तत्वात् । **अभिक्लृप्तः**= ग्राह्य" इति विवृत । "धृत्या समाहितात्मा भक्त्या पुरुषोत्तमं **पश्यति**, साक्षात्करोति प्राप्नोतीत्यर्थः । 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' इत्यनेनैकार्थ्यात्" इति वेदार्थसङ्ग्रहे प्रतिपादितम् ; **य एन विदुरमृतास्ते भवन्ति** । स्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानानि—इन्द्रियाणीत्यर्थः । "सप्त गते —"इत्य-

---

९. मन्त्रोऽयं तैत्तिरीयेऽपि (नारा. १.) । उत्तरार्धं तत्र "य एनम्" इति पाठः । उत्तरार्धं परं श्वेताश्वतरीये (३) । तच्च पूर्वार्धश्च (४) पृथक् पृथक् तत्र ।

१०. इन्द्रियप्रत्याहारादिकं योगाङ्गमाह यदेति । अवतिष्ठन्ते— विषयेभ्यो निवृत्तिं स्थिरतया भजन्ते । अनेनेतीति । एकवचन-

बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥
तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥

धिकरणे(2.4.2.)व्यासार्यैस्तथा व्याख्यातत्वात्। **बुद्धिश्च न विचेष्टेत।** अध्यवसायोपेतं मन एव बुद्धिशब्देनोच्यते । अत एव तत्र भाष्यम्, '*अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदात् मन एव बुद्ध्यहंकारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यते*' इति । **तामाहुः परमां गतिम्** । 'शरीरान्तस्सञ्चरणं विहाय मोक्षार्थगमनं परमा गतिः' इति तत्रैव स्पष्टम् ॥ १० ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । **तां**— पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टां बाह्याभ्यन्तरकरणधारणां परमां गतिं योग [1]इति मन्यन्ते । उक्तं च व्यासार्यैः, "परमा गतिर्योग इत्यर्थः" इति । **अप्रमत्तस्तदा भवति** । इन्द्रियाणां निर्व्यापारत्व एव अवहितचित्तता भवति । चित्तावधानं किमर्थमित्यत्राह— **योगो हि प्रभवाप्ययौ** । योगस्य प्रतिक्षणापायशालितया अवधानमपेक्षितमिति भावः । यद्वा [2]इष्टप्रभवानिष्टाप्ययलक्षणसर्वपुरुषार्थसाधनत्वात् योगस्य, तत्र अप्रमत्ततया भवितव्यमिति भावः ॥ ११ ॥

स्तुत्वत्तावपि पश्चात् बहुत्वविवक्षया बहुवचनम् । तानि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च ।

1 *योग इतीति । योगमिति द्वितीयान्तमानुपूर्व्या तत्पूर्वप्रकारेण* इति-पदप्रकारेण स्थिरां तामिन्द्रियधारणां योगमाहुरित्यन्वयो वा । धारणा वस्त्वन्तरेऽप्रसारेण स्थापना । उक्तञ्चेति । तां योगमिति मन्त्रमिममनुसृत्य पूर्वमन्त्रे गतिर्योग इत्युक्तमिति भावः । 2 इष्टस्य प्रभवः, अनिष्टस्याप्ययश्च पुरुषार्थौ ।

नैव [1]वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा । स्पष्टोऽर्थः । [2]प्राणपादे–"सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च" (2. 4 2.) [इति] इन्द्रियाणि सप्तैव, "सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिता स्सप्तसप्त" इति सप्तानामेव परलोकगतिश्रवणात् । 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत" इति योगदशायामिन्द्रियाणां परिगणितत्वाच्च सप्तैवेति प्राप्ते—उच्यते—"हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्" । शरीरे स्थिते आदानादिलक्षणकार्योपयोगित्वात् हस्तादयोऽपि इन्द्रियाण्येव । अतो नैवम् । "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश "—आत्मशब्देन मनोऽभिधीयते,—"इन्द्रियाणि दशैकं च", "एकादश मनश्चात्र" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां [इन्द्रियसङ्ख्या निश्चिता ।] न्यूनसङ्ख्यावादा उपकारविशेषाभिप्रायाः, अधिकसंख्या-

---

1 प्रायः पदार्थाः, चक्षुषा कतिपयांशाना परोक्त्या वाचा अन्येषां केषाञ्चित्, मनसा चान्यांशानां ग्रहणात् पूर्णग्राह्या भवन्ति, न तथा परमात्मेत्यर्थः । परमात्मगतविशेषाणामनन्तत्वाच्च तथा दुर्ग्रहत्वम् ।

2 ननु सप्तेन्द्रियाणि प्रागुक्तानि, इदानीं वागपि । तत् कतीन्द्रियाणीति जिज्ञासायां तन्निर्णायकाधिकरणशरीरं दर्शयति—'प्राणपाद' इति । विशेषितत्वाच्चेतीति इतिशब्दपाठे, इत्यनेनेत्यर्थः प्राप्ते इत्यत्र तदन्वयः । कुण्डलित कोशेष्वदृष्टमप्यौचित्यात् शारीरकशास्त्रार्थदीपिकानुसारेण निवेशयन्ति । अधिकसंख्यावादः—सप्तसप्तेति चतुर्दशेन्द्रियवादादिः ।

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥
अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

वादाश्च मनोवृत्तिभेदादिति स्थितम् ॥ [1]अमुमेवार्थमुपपादयति—अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते । अस्तीति ब्रुवतः शब्दादन्यत्रेत्यर्थः । तस्योपनिषदेकगम्यत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

[2]अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति । [3]तत्त्वं भावयतीति तत्त्वभावः-अन्तःकरणम् । तेन च परमात्मा अस्तीत्येवोपलब्धव्यः । वेदान्त-

---

1 अमुमेवेति । पूर्वार्धोक्तं वागाद्यग्राह्यत्वमेवेत्यर्थः ।

2 ब्रुवतोन्यत्रेति । चक्षुरगोचरत्वात् मनसा पूर्वमतर्क्यत्वाच्च शब्दमात्रेण ज्ञातव्यः। अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्तीति ह्युक्तमिति ज्ञाप्यते। न च नैववाचेत्येतद्विरोधः, तदर्थस्यान्यथा प्रागुक्तत्वात् ।

3 अत्र यद्यपि—परमात्मा अस्तीत्येव पूर्वमुपलब्धव्यः; अथोभयोर्जीवपरमात्मनोस्तत्त्वभावेन—'यो ऽसौ सोऽहम्, योऽहं सोऽसौ' इत्युक्ततद्भावभावनया चोपलब्धव्यः । एवं अस्तीत्येवोपलब्धस्यास्य जीवात्मनः तत्त्वभावना सम्यङ्निष्पद्यते । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वेति पूर्वमुक्तेः । एवं मत्वेत्यन्तमुपपाद्य, 'हर्षशोकौ जहाति' त्येतदुपपाद्यते उपरितनमन्त्रेणेति सुवचम्-अथापि उभयोरितिपूर्वमन्त्रप्रस्तुतग्रहणं सरम्यम्। वाङ्मनसाद्यप्राप्यत्वकथनात् द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च कथमयमिति शंकापरिहारश्च कर्तव्योऽस्ति ; अतो विलक्षणयोर्वाङ्मनसयोरत्र प्रवृत्त्या श्रवणादि सिध्यति। दर्शनं तु न चक्षुरायत्तम्; किन्तु तत्त्वभावरूपान्तःकरणकार्यमित्यपेक्षितमुच्यते इत्याशयेनान्यथा व्याचष्टे—तत्त्वमित्यादिना ।

वाक्यैरस्तीत्युपलब्धस्य मनसाऽपि अस्तीत्येवं मनननिदिध्यासने कर्तव्ये इत्यर्थः । **उभयोर्हेत्वोः**–उभाभ्यां शब्दमनोरूपाभ्याम् अस्तीत्येवोपलब्धस्य—ज्ञातवतः मुक्ता ब्राह्मणा इतिवदयं निर्देश — **तत्त्वभावः प्रसीदति**--मनः प्रसन्नं भवति । निर्दुष्टं भवतीत्यर्थः ॥१३

नन्वयमन्योऽर्थः स्वरसो भवितुमर्हति । प्रतीतिर्हि द्विविधा अस्तीति नास्तीति च । आद्या विधिप्रतीतिः भावप्रतीतिः ; अन्या च निषेधप्रतीतिरभावप्रतीतिरिति । तथा च, "असाधारणाकारेण ग्रहणं हि वस्तुनो ग्रहणम् । न च केवलमानन्दादि ब्रह्मणोऽसाधारणमाकारमुपस्थापयति । हेयप्रत्यनीको ह्यानन्दादिः ब्रह्मणोऽसाधारणं रूपम्" इत्यक्षरध्यधिकरण (३–३–१४) भाष्यानुरोधेनेत्थमर्थस्संपद्यते—परमात्मा अस्तीत्येवोपलब्धव्यः। ज्ञानानन्दादिभावरूपेण ग्राह्य.। न तु शशशृङ्गादिवत् केवलनिषेधमात्रेण । एवं तत्त्वभावेन असाधारण-हेयप्रत्यनीकत्वरूपधर्मभावेन चोपलब्धव्यः । उक्तयोरुभयोर्भावाभावरूपयोर्मध्ये भावरूपेणोपलब्धस्य परमात्मनोऽसाधारणोऽभावरूपधर्मोऽपि प्रसीदति ग्राह्यो भवति । "लब्धरूपे क्वचित् किंचित् तादृगेव निषिध्यते" इति न्यायेन अस्थूलमनण्वित्याद्याकारग्रहणात्पूर्वं ज्ञानानन्दादिग्रहणमावश्यकम् । तस्मात्, 'अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यत इति कथम्, अस्थूलमित्यादि ब्रुवत्यपि तदुपलम्भात्' इति न शङ्कनीयम् । तथा ब्रुवताऽपि अस्तीति पूर्वमुपलब्धव्यत्वादिति चेत्—सत्यम् ; तथापि ब्रुवतोऽन्यत्र नोपलभ्यत इत्युक्तौ मननध्यानदर्शनानि न सिध्यन्तीति पूर्वमन्त्रपूर्वोत्तरार्धानुरोधिसंदायास्स्वरसत्वात् तत्परिहारार्थमेवं व्याख्यातम् ।

श्रुतप्रकाशिकायां तु अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यादिमन्त्रस्य जीवब्रह्मणोस्तादात्म्यविषयत्वं परमतं निरस्य प्रसंगात् संग्रहेण जन्मादि-

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिता ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ... **मर्त्योऽमृतो भवति** । **कामाः**—दुर्विषयविषयकमनोरथा हृद्गता यदा शान्ता भवन्ति, तदनन्तरमेवायमुपासक **अमृतो भवति**—अत्रैवोपासनवेलायां ब्रह्मानुभवतीत्यर्थः । **अत्र ब्रह्म समश्नुते**—अत्रैवोपासनवेलायां ब्रह्मानुभवतीत्यर्थः । 'समाना चाऽऽसृत्युपक्रमाद-मृतत्वं चानुपोष्य' इत्यत्र भाष्यम्-"अनुपोष्य-शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धमदग्ध्वैव यत् अमृतत्वम् उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशरूपं प्राप्यते, तदुच्यते, 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इत्यादिकया श्रुत्येत्यर्थः । 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति च उपासनवेलायां यो ब्रह्मानुभवः तद्विषयमित्यभिप्राय" इति ॥ १४ ॥

षड्भावविकाररहित्यपरत्वमुक्तम् (३-३-२१) ॥ उभयोरित्यस्य जीवपरयोरित्यर्थस्तु न भवति, पूर्वं तदुभयाप्रस्तावात् । तदपेक्षया एव मर्त्यो युक्त -परमात्मा अस्तीति सामान्याकारेणैव पूर्वमुपलब्धव्य । पश्चात् तत्त्वभावेन असाधारणाकारेण चोपलब्धव्य । उभयोराकारयोर्मध्ये तत्त्वभाव असाधारणाकार अस्तीति सामान्याकारेणोपलब्धस्यैव भवतीति । यद्वा अस्तीत्येव—सत्यं ज्ञानमित्युक्तसत्यत्वरूपनिरुपाधिकसत्तया विकारान्तरराहित्येन उपलब्धव्य -तत्त्वभावेन च—ज्ञानानन्दत्वसर्वज्ञत्वाद्यखिलासाधारणगुणवत्त्वेन चोपलब्धव्य उभयोरनयोर्धर्मयोर्मध्ये तत्त्वभाव -असाधारणगुणवत्त्व सत्यत्वेनोपलब्ध्यनन्तर प्रसीदति-सम्यक् ज्ञायते इत्यर्थ । अयमेव श्रुतप्रकाशिकेऽपि स्यात् ।

१४ अयं मन्त्रो बृहदारण्यके (६-४)ऽपि ।

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह (स्यैव?) ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥
शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिस्सृतैका ।

उक्तमेवार्थमादरेणाभ्यस्यन्, उपदेष्टव्यांश एतावानेवेत्युपसंहरति—**यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्यैव ग्रन्थयः ।** ग्रन्थयः ग्रन्थिवद्दुर्मोचा रागद्वेषादयो यदैव प्रमुच्यन्त इत्यर्थः । **एतावदनुशासनम्**—अनुशासनीयम् उपासकस्य कर्तव्यत्वेन उपदेष्टव्यमेतावदेव । वक्ष्यमाणमूर्धन्यनाडीनिष्क्रमणार्चिरादिगमनादिकं न साधकस्य कृत्यम्, किन्तु उपासनप्रीतभगवत्कृत्यमिति भावः ॥ १५ ॥

'विमुक्तश्च विमुच्यते' इति पूर्वमुक्तां द्वितीयां परममुक्तिमाह—**शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका ।** हृदयस्य प्रधाननाड्यः शतं चैका च सन्ति । तासां मध्ये एका सुषुम्नाख्या ब्रह्मनाडी मूर्धानमभिनिस्सृता । **तयोर्ध्वमायन् अमृतत्वमेति ।** तया नाड्या ऊर्ध्वं ब्रह्मलोकं गच्छन् देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्वकस्वस्वरूपाविर्भावलक्षणां मुक्तिं प्राप्नोति । **विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ।** अन्यास्तु नाड्यः विष्वङ् उत्क्रमणे नानाविधसंसारमार्गोत्क्रमणायोपयुज्यन्ते । विष्वग्गमना नाड्योऽन्या अन्योत्क्रमणे उपयुज्यन्त इति व्यासार्यव्याख्यानम् ।

---

१५. पूर्वं जीवद्दशायां कामनिमोक्ष उक्तः । इह प्रायणकालिको हृदयग्रन्थिभेद उच्यते इत्येवंप्रकारेण ईषद्भेदस्य सुवचत्वेऽपि सर्वं सर्वत्र विवक्षितमस्तु, उत्तरमन्त्रस्योपसंहारप्रधानत्वादित्याशयेनाह—उक्तमेवेति । हृदयस्यैवेति एवकारपाठः क्वाचित्को भाष्यानुकूलः ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

इदं च वाक्यं भगवता बादरायणेन उत्क्रान्तिपादे चिन्तितम् । तथा हि—मूर्धन्यया शताधिकया नाड्या विदुषो गमनम् अन्याभिरविदुष इति नियमो नोपपद्यते । नाडीनां भूयस्त्वात् अतिसूक्ष्मत्वाच्च दुर्विवेचतया पुरुषेणोपादातुमशक्यत्वात् । 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इति यादृच्छिकीमुत्क्रान्तिमनुवदतीति युक्तमित्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते—'तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शताधिकया' इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । तस्य चायमर्थः—तदोक-तस्य जीवस्य ओकः = स्थानं हृदयम् अग्रज्वलनं = अग्रे ज्वलनं प्रकाशनं यस्य तदिदमग्रज्वलनम् । तेन अग्रज्वलनेन प्रकाशितद्वारो भवति । 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति श्रुतेः । एतावत् विद्वदविद्वत्साधारणम् । विद्वांस्तु शताधिकया मूर्धन्ययैव नाड्या उत्क्रामति । न चास्या नाड्या विदुषो दुर्विवेचत्वम् । विद्वान् हि परमपुरुषाराधनभूतात्यर्थप्रियविद्यासामर्थ्यात् विद्याशेषभूततया आत्मनोऽत्यर्थप्रियगत्यनुस्मरणयोगाच्च प्रसन्नेन हार्देन परमपुरुषेणानुगृहीतो भवति । ततस्तां नाडीं विजानातीति तया विदुषो गतिरुपपद्यत इति । प्रक्रममनुसराम ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्नि-

तँ स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ।
तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

विष्टः । स्पष्टोऽर्थः । **तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण** । यथा देवदत्तः स्वाच्छरीराद्विलक्षणः इत्युक्ते स्वशब्दः समभिव्याहृत देवदत्तसम्बन्धिपरामर्शी, एवं पूर्वनिर्दिष्टान्तरात्मसंबन्धिपरामर्शी स्वशब्दः । ततश्चायमर्थः—तं जनानामन्तरात्मानं तच्छरीरभूतात् जनशब्दिताचेतनात् प्रवृहेत्—विविच्य जानीयात् । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति श्रुत्युक्तरीत्या धारकत्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षणं जानीयादित्यर्थः । मुञ्जात्—तृणविशेषात् इषीकां—तन्मध्यवर्तिस्थूलतृणविशेषमिव धैर्येण—ज्ञानकौशलेनेति पूर्वेणान्वयः । **तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति** । उक्तोऽर्थः । द्विर्वचनमुपदेशसमाप्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

---

१७. पूर्वार्धं श्वेताश्वतरीयेऽपि (३)। संबन्धीति। स्वादिति पदं विशेष्यं कृत्वा तच्छरीरभूतात् स्वात्-स्वात्मन इत्यपि सुवचम्। एवञ्च स्वशब्दस्य प्रधानकर्तृपरत्वेऽपि न दोषः। ननु कारकचक्रप्रयोक्तृतया कारकान्तरापेक्षया कर्तुः प्राधान्यम्; प्रधानपरामर्शी च स्वशब्द इति कथमत्र देवदत्तादिदृष्टान्तेन स्वशब्देन स्वकीयवाचिना परमात्मपरामर्शपूर्वकं तत्संबन्धिवचनमिति चेन्न; कर्तुरपि क्रियाङ्गत्वात् सर्वापेक्षया कर्मकारकस्यैव प्रधानत्वात् प्रधानपरामर्शिना स्वशब्देन परमात्मपरामर्श इत्यदोषात्। फलभोक्तृतया कर्तुः पुरुषस्यैव सर्वप्राधान्यात् स एव परामृश्यत इति चेत्—अस्तु तर्हि स्वात्मनो जीवादिति अनन्तरोक्तः प्रकार इति। प्रवृहेत्-वृहू उद्यमने॥

**मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूत् विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥
स ह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।**

आख्यायिकार्थमुपसंहरति–**मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् । ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूत् विमृत्युः** । नचिकेताः मृत्युप्रोक्तामात्मविद्याम्, 'यदा पञ्च' इत्यादिना उक्तं योगविधिं च लब्ध्वा—प्राप्य, 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुत्युक्तरीत्या ब्रह्म प्राप्य आविर्भूतगुणाष्टकोऽभूदित्यर्थः । **अन्योऽप्येवं यो वित् अध्यात्ममेव**—अध्यात्मविद्यां यः अन्योऽपि वेत्ति, सोऽपि **एवमेव** नचिकेता इवैव भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

शिष्याचार्ययोः शास्त्रीयनियमातिलङ्घनकृतदोषप्रशमनार्थो शान्तिरुच्यते । **स ह नाववतु** । सः विद्याप्रकाशितः परमात्मा । हशब्दः प्रसिद्धौ । **नौ** शिष्याचार्यौ **अवतु**—स्वस्वरूपप्रकाशनेन रक्षतु । **सह नौ भुनक्तु**—विद्याप्रचयद्वारा आवां सहैव परिपालयतु । यद्वा विश्लेषमन्तरेण आवां सहितावेव यथा स्याव, तथा परिपालयत्वित्यर्थः । **सह वीर्यं करवावहै**—सह सनियमकविद्याप्रदानेन विद्यायास्सामर्थ्यं निष्पादयावहै । नियमाभावे विद्या निर्वीर्या भवतीति भावः । **तेजस्विनावधीतमस्तु**—**नौ** आवयोः यदधीतम्, तत् तेजस्वि अस्तु—

१८. अन्योऽपि योऽध्यात्ममेवंवित्, स ब्रह्म प्राप्तो विरजाः विमृत्युर्भवतीति शाङ्करयोजनायां तच्छब्दघटितवाक्यं कृत्स्नमध्याहार्यम् । अतो लाघवादन्योऽपि योऽध्यात्मं वित्, स एवमेव भवतीति योजितम् ॥

तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ओं शान्ति शान्ति शान्ति ॥ हरि ओं ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयवल्ली, आदित षष्ठवल्ली ॥

॥ इति कठोपनिषत् ॥

वीर्यवत्तर भवत्वित्यर्थ । **मा विद्विषावहै**—'यश्चाधर्मेण विब्रूते यश्चाधर्मेण पृच्छति । तयोरन्यतर प्रैति विद्वेष वाऽधिगच्छति' इति स्मृत्युक्तरीत्या अधर्माध्ययनाध्यापननिमित्तो द्वेष आवयोर्मा भूदित्यर्थ । **ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः** । त्रिर्वचन सर्वदोषशान्त्यर्थम् ॥

इयञ्चोपनिषत् भगवत्परैवेति भगवता बादरायणेन समन्वयाध्याये त्रिभिरधिकरणैर्निर्णीतम् । तत्र—

(अत्त्रधिकरणम्)

'यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उभे भवत ओदन । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स' इति वाक्ये ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वनि(?)रूपणेन भोज्यत्वस्य वा भोग्यत्वस्य वा प्रतीते तत्प्रतिसम्बन्धी, यस्येति षष्ठ्यन्तयच्छब्दनिर्दिष्टो भोक्ता जीव एव स्यात्, परमात्मनो भोक्तृत्वासम्भवादिति पूर्वपक्ष कृत्वा, 'अत्ता चराचरग्रहणात्, प्रकरणाच, गुहा प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' विशेषणाच, इति चतुर्भि सूत्रै सिद्धान्त कृत । तथा चायमर्थ —'उभे भवत ओदन' इति ओदनप्रतिसम्बन्धितया प्रतीयमान अत्ता परमात्मैव । ब्रह्मक्षत्रशब्दगृहीतनिखिलचराचरसंहर्तृत्वस्यात्र मन्त्रे प्रतिपादनात्—अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दयो

निखिलचराचरलक्षकत्वप्रकार, ओदनशब्दस्य विनाश्यत्वलक्षकत्व प्रकारश्च एतन्मन्त्रव्याख्यानावसरे प्रतिपादितस्तत्रैवानुसन्धेय — 'महान्तं विभुमात्मानम्' इति प्रस्तुतत्वेन तस्य ब्रह्मप्रकरणमध्यगतत्वाच्च। ननु, 'ऋतं पिबन्तौ' इत्युत्तरमन्त्रे कर्मफलभोगान्वयिनोरेव प्रतिपादनात्, परमात्मनश्च जीववत् कर्तृत्वेन वा अन्तःकरणवत् करणत्वेन चाऽन्वयासंभवात् परमात्मप्रकरणमध्यगतत्वं नास्तीत्याशङ्क्योक्तम्, 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' इति। गुहां प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव। तयोरेवास्मिन् प्रकरणे गुहाप्रवेशदर्शनात्। 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितम्' इति परमात्मनो गुहाप्रवेश श्रूयते। 'या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी। गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती' इति जीवस्यापि गुहाप्रवेशो दृश्यते। अतः द्वयोरपि गुहाप्रवेशदर्शनात् तयोरेव पिब(दपिब)तोश्छत्रिन्यायेन 'ऋतं पिबन्तौ' इति निर्देशस्य संभवात्, ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रेण न परमात्मप्रकरणविच्छेद शङ्क्यशङ्क.। 'विशेषणाच्च' अस्मिन् प्रकरणे 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा' इति जीवपरयोरुपास्यत्वोपासकत्वादिना विशेषितत्वात् तयोरेवोपासनसौकर्याय एकाधिकरणस्थत्वप्रतिपादनार्थत्वात् ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रस्य जीवपरप्रतिपादकत्वमेव। अत, 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च' इति मन्त्रः परमात्मपर एवेति निर्णीतम्॥

(प्रमिताधिकरणम्)

तथा—'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति। ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते' इति मन्त्रे अङ्गुष्ठमात्रतया

निर्दिश्यमानो जीव एव, अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवधर्मतया, 'प्राणाधिप सचरति स्वकर्मभि । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूप ', 'अङ्गुष्ठमात्र पुरुष निश्चकर्ष यमो बलात्' इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादिति पूर्वपक्ष कृत्वा— 'शब्दादेव प्रमित ', 'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्', [1]'कम्पनात्', 'ज्योतिर्दर्शनात्' इति चतुर्भिस्सूत्रै सिद्धान्त कृत । तेषाञ्चायमर्थ । अङ्गुष्ठप्रमित परमात्मा, **शब्दादेव** 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति ईश्वरत्ववाचकेशानशब्दादेव । ननु कथ तर्हि परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यत्राह—'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्' । **हृदि**—हृदये परमात्मनो वर्तमानत्वात् तदपेक्षया अङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न च खरतुरगादीनामङ्गुष्ठशून्याना हृदयस्याङ्गुष्ठप्रमितत्वाभावात् तदन्तर्वर्तिन परमात्मन कथमङ्गुष्ठमात्रत्वमिति वाच्यम्, उपासनाविधायिशास्त्रस्य मनुष्याधिकारिकत्वात् तेषा चाङ्गुष्ठसम्भवात् तद्धृदयवर्तिन अङ्गुष्ठसमपरिमाणहृदयावच्छेदनिबन्धनाङ्गुष्ठप्रमितत्वे नानुपपत्ति 'कम्पनात्' । 'यदिद किंच जगत् सर्व प्राण एजति नि सृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतम् ' इति समस्तप्राणिकम्पनहेतुभयहेतुत्वस्याङ्गुष्ठप्रमिते आम्नानात् तस्य च परमात्मधर्मत्वस्य 'भीषाऽस्माद्वात पवते' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नत्वात् अङ्गुष्ठप्रमित परमात्मा । 'ज्योतिर्दर्शनात्' । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' इति अङ्गुष्ठप्रमिते सकलतेजस्छादकज्योतिस्सम्बन्धप्रतिपादनात् तादृशज्योतिस्सम्बन्धस्य आथर्वणे ब्रह्मसम्बन्धितया प्रतिपादितत्वाच्च अङ्गुष्ठप्रमित परमात्मेत्यर्थ ॥

---

1 कम्पनादित्यादिसूत्रद्वय प्रमिताधिकरणशेषभूतम् । अन्तरा अधिकरणद्वयानन्तर स्थितम् ।

(आनुमानिकाधिकरणम्)

तथा—'इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मन । मनसस्तु परा बुद्धि बुद्धेरात्मा महान् पर । महत परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष पर । पुरुषान्न पर किंचित् सा काष्ठा सा परा गति ।' इति वाक्ये साङ्ख्यप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानात् पञ्चविंशातिरिक्तपुरुषनिषेधाच्च साङ्ख्याभिमतमप्रज्ञात्मक प्रधानमेव अव्यक्तशब्देनाभिधीयत इति, *'आनुमानिकमप्येकेषामिति चेत्'* इति *सूत्रखण्डेन* पूर्वपक्ष कृत्वा—*'शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च'*, *'सूक्ष्म तु तदर्हत्वात्'*, *'तदधीन त्वादर्थवत्'*, 'ज्ञेयत्वावचनाच्च', 'वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्', 'त्रयाणामेव चैवमुपन्यास प्रश्नश्च', 'महद्वच्च' इति सप्तभि सूत्रै सिद्धान्त कृत । तेषाञ्चायमर्थ -आनुमानिक नाव्यक्तशब्दाभिलप्यम् । उपासनोपयोगिवशीकरणाय, 'आत्मान रथिन विद्धि शरीर रथमेव च' इति वाक्ये रथिरथादिभावेन रूपितेषु आत्मशरीरबुद्धिमनइन्द्रियविषयेषु रथरूपकात्मना, 'शरीर रथमेव च' इति विन्यस्तस्य शरीरस्यैवाव्यक्तशब्देन ग्रहणसम्भवात्, *अस्मिश्च प्रकरणे इन्द्रियादिवशीकरणप्रकारस्यैव, 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ'* इत्यादौ दर्शनात् तदनुसारेण अव्यक्तशब्देन शरीरमेव गृह्यते । ननु कथमव्यक्तशब्देन व्यक्तस्य शरीरस्याभिधानम् । तत्राह—'सूक्ष्म तु तदर्हत्वात्' । भूतसूक्ष्ममव्याकृतावस्थाविशेषमापन्न शरीर भवति । ततश्च कारणवाचिना अव्यक्तशब्देन स्थूल शरीरमेवोपचारादुच्यत इत्यर्थ । नन्वव्यक्तशब्दस्य एवार्थोऽस्तु, कुत स्थूलशरीरे लक्षणा अभ्युपगन्तव्येत्यत्राह—तदर्ह-

त्वादिति । स्थूलशरीरस्यैव कार्यार्हत्वात्, तस्यैव वशीकार्यत्वाय प्रतिपादनस्यापेक्षितत्वात् अव्यक्तशब्देन कारणवाचिना स्थूलशरीरलक्षणा उचितेति भावः । ननु यदि भूतसूक्ष्ममव्याकृतमभ्युपगम्यते, कापिलतन्त्रसिद्धोपादाने कः प्रद्वेष इत्यत्राह— 'तदधीनत्वादर्थवत्' । अस्मन्मते अव्यक्तस्य परमात्माधीनतया तदधिष्ठितत्वेन प्रयोजनवत्त्वमस्ति; सांख्यमते तदनभ्युपगमात् तस्य निष्प्रयोजनत्वमिति भावः । 'ज्ञेयत्वावचनाच्च' । यदि तन्त्रसिद्धमव्यक्तमेवाविवक्षिष्यत्, तदाऽस्य ज्ञेयत्वमवक्ष्यत् । व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्मोक्षं वदद्भिस्तान्त्रिकैस्तेषां सर्वेषां ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् । न चास्य ज्ञेयत्वमुच्यते । अतो न तन्त्रसिद्धस्येह ग्रहणम् । 'वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्' । 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते' इत्यव्यक्तस्य ज्ञेयत्वमनन्तरमेव श्रुतिर्वदतीति चेन्न; 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति प्राज्ञस्य परमात्मनः प्रकरणात् स एव अशब्दमस्पर्शमिति मन्त्रे ज्ञेयत्वेन निर्दिश्यते, न तन्त्रसिद्धमव्यक्तम् । 'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च' । अस्मिन् प्रकरणे हि उपायोपेयोपेतॄणां त्रयाणामेव ज्ञेयत्वोपन्यासः, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्—' इति प्रश्नश्च दृश्यते, नाव्यक्तादेः । 'महद्वच्च' । यथा 'बुद्धेरात्मा महान् परः' इत्यत्र आत्मशब्दसामानाधिकरण्यान्न तन्त्रसिद्धं महत्तत्त्वं गृह्यते, एवमव्यक्तमप्यात्मनः परत्वेनाभिधानान्न कापिलतन्त्रसिद्धं गृह्यत इति स्थितम् ॥

‡अत इयमुपनिषत् सर्वाऽपि परमात्मपरेति त्रिभिरधिकरणैर्निर्णीतम् ॥

क्षेमाय य करुणया क्षितिनिर्जराणा
भूमावजृम्भयत भाष्यसुधामुदार ।
वामागमाध्वगवदावदतूलवातो
रामानुज स मुनिराद्रियता मदुक्तिम् ॥
॥ इति षष्ठवल्लीभाष्यम् ॥

—:*—*—*·—

इति
श्रीमद्वातयार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्यपादसेवा-
समधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य परकाल
मुनिपादसेवासमधिगतपारमहंस्यस्य
श्रीरङ्गरामानुजमुने
कृतिषु
कठोपनिषत्प्रकाशिका ॥

श्रीरस्तु । शुभमस्तु ।

भगवज्जन्मतरन्मो जन्म नैतीति युज्यताम् ।
मृत्यु प्राप्तोऽप्यमृ तुर्यन्नचियेत्तास्तदद्भुतम् ॥
यः कठोपनिषद्भाष्यपरिष्कारं प्रणीतवान् ।
कठोपनिषदो भाष्यपरिष्कारमयं व्यधात् ॥
इति श्रीवेदान्तरामानुजमुनिमहादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीक—
श्रीरङ्गरामानुजमुनिमहादेशिकलब्धमर्यवेदान्तार्य—
वात्स्यवीरराघवाचार्यविरचितः कठोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥
श्रीमद्धर्मालयवदनपरब्रह्मणे नमः
॥ शुभमस्तु ॥

कठोपनिषत्तद्भाष्यगतमुख्यविषयाः ।

दक्षिणाशब्दार्थविचारः	१-१	28
आतिथ्याकरणे अनिष्टम्	१, ७—८	31
पितृसौमनस्यवरः	१-१०	34
स्वर्ग्याग्निज्ञानवरः	१-१३	36
स्वर्गशब्दस्यात्र मोक्षपरत्वे संप्रदायप्रदर्शनम्	१-२०	42
स्वर्गशब्दस्य मोक्षरूप परमपुरुषार्थवाचित्वाक्षेपसमाधानप्रपञ्चः	१-२०	42
तृतीयवरे येयं प्रेते विचिकित्सेत्यस्य तत्त्वार्थविचारः	१-२१	51
मृत्युना नचिकेतसः प्रलोभनप्रकारादि	१, २२—३०	55
नचिकेतःप्रशंसा, आत्मनो दुर्बोधत्वञ्च	२, १—१३	60
अन्यत्रधर्मादितिमन्त्रस्य उपेयोपायोपेतृत्रयविषयकत्वम्, परमतनिरसनञ्च	२-१४	70
प्रणवप्रतिपादनम्	२, १५—१७	74
कृत्स्नायाः कठोपनिषदो जीवात्ममात्रपरत्वाशङ्कापरिहारः	२-१५	74
जीवात्मतत्त्वम्	२, १८—१९	78
कतिपयाधिकरणरचना	२-१८	78
परमात्मनिरूपणम्	२, २०—२५	84
यस्य ब्रह्मेतिमन्त्रे चराचरग्रहणे युक्तिप्रपञ्चनम्	२-२५	91
ऋतं पिबन्तावित्यस्यात्मद्वयविषयकत्वम् अत्र बुद्धिजीवद्वयपरत्वस्य खण्डनम्	३-१	94
रथिरथादिकल्पनया वैष्णवपदप्राप्तौ परिकरोपदेशः	३,३-१३	98
तत्त्वज्ञाने मर्यप्रोत्साहनम्	३, १४—१५	105
उपाख्यानफलश्रुतिः	३, १६—१७	105
परमात्मज्ञाने कारणवर्णनपूर्वकं परमात्मोपदेशः	४-५	110

ईशानशब्दश्रुतिस्थविषयविचारः	४-१२	117
मरणे आत्मास्तित्वप्रकारोपदेशारम्भः	५-६	122
न तत्र सूर्यं इति मन्त्रार्थशोधनम्, तत्र परमतनिरसनम्	५-१५	128
अश्वत्थवर्णनम्	६-१	131
इहैव ब्रह्मणो ज्ञेयत्वम्	६, ४—५	133
ब्रह्मणः प्रकारान्तरेणाहृदयत्ववचनम्	६-६	134
योगोपदेशः	६-१३	136
सत्तगत्यधिकरणम्	६-१२	138
योगिनोऽत्र ब्रह्मानुभवः	६-१४	141
परिपूर्णमोक्षावसरः	६-१५	142
तदर्थं मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणम्	६-१६	143
तद्विषयकाधिकरणार्थः	”	”
फलश्रुतिः		145
शान्तिपाठविवरणम्		146
कठोपनिषद्विषयाधिकरणत्रयरचनया अस्याः—भगवत्परत्वस्थापनम्		146–151

विस्तरभिया हिरण्यर्थे पट्टिका न कृता।

कठोपनिषदकारादि ।

अग्निर्यथा ५-९	125
अङ्गुष्ठमात्रः ४-१२	115
४-१३	118
६-१७	143
अजीर्यतां १-२९	59
अणोरणीयान् २-२०	84
अनुपश्य यथा १-६	31
अन्यच्छ्रेयः २-१	60
अन्यत्र धर्मात् २-१४	69
अरण्योः ४-८	112
अविद्यायामन्तरे २-५	63
अव्यक्तात्तु ६-८	135
अशब्दमस्पर्शं ३-१५	105
अशरीरं २-२२	89
अस्तीत्येव ६-१३	139
अस्य विस्रं ५-४	122
आत्मानं रथिनं ३-३	98
आशाप्रतीक्षे १-८	32
आसीनो दूरं २-२१	88
इन्द्रियाणां ६-६	134
इन्द्रियेभ्यः ३-१०, ६-७, ४३,	101, 135
इन्द्रियाणि ३-४	98
इह चेत् ६-४	133
उत्तिष्ठत ३-१४	105
उशन् ह वै १-१	27
ऊर्ध्वं प्राणं ५-३	121
ऊर्ध्वमूलः ६-१	131
ऋतं पिबन्तौ ३-१	94
एको वशी ५-१२	126
एतच्छ्रुत्वा २-१३	68
एतत्तुल्यं १-२५	56
एतदालम्बनं २-१७	78
एतद्ध्येव २-१६	77
एष तेऽग्निः १-२०	41
एष सर्वेषु ३-१२	102
कामस्याप्तिं २-११	67
जानाम्यहं २-१०	66
तं दुर्दर्शम् २-१२	68
तं ह कुमारं १-२	28
तदेतदिति ५-१४	127
तमब्रवीत् १-१६	38
तस्य ह १-३	28
तां योगं ६-११	137
तिस्रो रात्रीः १-९	32
त्रिणाचिकेतस्त्रयं १-१८	40
त्रिणाचिकेतस्त्रिभिः १-१७	38
दूरमेते २-४	62
देवैरत्र १-२२, १-२३	54, 55
न जायते २-१८	78
न तत्र सूर्यः ५-१५	128
न नरेण २-८	65

न प्राणेन५-५ 122
न वित्तेन १-२८ 58
न संदृशे ६-९ 136
न सांपराय: २-६ 63
नाचिकेतं ३-१६ 106
नायमात्मा २-२३ 89
नाविरतो २-२४ 90
नित्यो नित्यानां ५-१३ 126
नैव वाचा ६-१२ 138
नैषा तर्केण २-९ 66
पराच:कामान् ४-२ 108
पराञ्चि खानि ४-१ 107
पीतोदका: १-३ 29
पुरमेकादश ५-१ 120
प्र ते ब्रवीमि १-१४ 36
बहूनामेमि १-५ 30
भयादस्य ६-३ 133
मनसैवेदं ४-११ 114
महत:परं ३-११ 101
मृत्युप्रोक्तां ३-१८
य इहं ४-५ 110
य इदं परमं ३-१७ 107
य एष सुप्तेषु ५-८ 124
यच्छेद्वाङ्मनसी ३-१३ 103
यतश्चोदेति ४-९ 113
यथा दर्शे ६-५ 133
यथा पुरस्तात् १-११ 34
यथोदकं ४,१४-१५ 114, 119
यदा पञ्च ६-१० 136
यदा सर्वे ६,१४-१५ 141, 142
यदिदं किञ्च ६-२ 131
यदेवेह ४-१० 113
यस्तु विज्ञानवान् ३-८ 100
यस्त्वविज्ञानवान् ३-५-७ 99
यस्मिन्निदं १-३० 59
यस्य ब्रह्म च २-२५ 91
यस्सेतु: ३-२ 97
या प्राणेन ४-७ 111
येन रूपं ४-३ 109
ये ये कामा: १-२६ 57
येयं प्रेते १-२१ 51
योनिमन्ये ५-७ 123
यो वा एतां १-१९ 41
य: पूर्वं ४-६ 110
लोकादिमग्नि १-१५ 37
वायुर्यथा ५-१० 125
विज्ञानसारथि ३-९ 10J
वैश्वानर: १-७ 31
शतञ्चैका च ६-१६ 142
शतायुष: १-२४ 55
शान्तसंकल्प १-१० 3'
श्रवणायापि २-७ 64

श्रेयश्च प्रेयश्च २-२ 61
श्वोभावा मर्त्यस्य १-२७ 57
सत्वं प्रियान् २-३ 61
सत्यमग्नि १-१३ 36
सर्वे वेदाः २-१५ 74
सह नाववतु 145
सहोवाचपितरं १-४ 30
सूर्यो यथा ५-११ 125
स्वप्नान्तं ४-४ 109
स्वर्गे लोके १-१२ 35
हंसश्शुचिषत् ५-२ 120
हन्त त इदं ५-६ 122
हन्ता चेत्– २-१९ 79

श्रीः

श्रुत्यन्तरगताः कठोपनिषदंशाः ।

वल्ली १—उशन्नित्यादि विवेशेत्यन्तं तै. ब्रा. ३-१-१८
" २—५ मु. उ. १. २ ख.
" २—२० तै. ना. १०.; श्वे. उ. ३ अ
" २—२३ मु उ. ६. ख.
" ४—११ बृ. ६-४-१९
" ५—२ तै. ना. १०-६; ४७-२
" ५—१२ श्वे. उ. ६. ख.
" ५—१३ पूर्वार्धम् श्वे. उ. ६ ख.
" ५—१५ मु. उ. ४. श्वे. उ. ६.
" ६—९ तै. ना. १-१० श्वे. उ. ३; ४ ख.
" "—१४ बृ. ६-४-७.
" "—१७ पूर्वार्धम् श्वे. उ. ३ ख.
परन्तु क्वचित् क्वचिदानुपूर्व्यामीषद्भेदः परिष्कारतोऽवगन्तव्यः ॥

महर्षिनाम.

वाजश्रवस औद्दालकिरारुणिर्गौतमः । (१-१, १०, ११)
तस्य पुत्रो नचिकेताः गौतमः (१-१; ४-१५; ५-६.)
मृत्युनामानि-मृत्युः १-४, यमः १-५, वैवस्वतः १-७, अन्तकः १-२६.

अपूर्वपदानि.

आजायते १-६, प्रसृष्टम् १-१०, अतिसृज १-२२, अत्यस्राक्षीः २-११, सांपरायः १-३०; २-६, सृङ्का १-१६; २-३, इत्था २-२५, स्वप्नान्तः-जागरितान्तः ४-४, दुरोणम् ५-२, प्रतिरूपः ५-१०, अङ्गुष्ठमात्रः ४-१२; ४-१३; ६-१७, प्रवृह्य २-१३, प्रवृहेत् ६-१७, त्रिणाचिकेतः १-१७-१८, ब्रह्मजज्ञः १-१७, नाचिकेत १-१९; ३-१, दन्द्रम्यमाणः २-५, व्यतृणत् ४-१, अदितिः ४-७, अश्वत्थः ६-१, वामनः ५-३. उशन् १-१.

कठोपनिषद्भाष्यगताः शारीरकविचाराः ।

१. इन्द्रप्राणाधिकरणसारः (१-१-११)
२. आत्माधिकरण विचारः (२-३-३)
३. उत्पत्त्यसंभवा(र्थापाक्षराला)धिकरणविचारः (२-२-८)
४. गुहां प्रविष्टाविति सूत्रार्थः (१-२-११)
५. प्रमिताधिकरण सूत्रद्वयार्थविचारः (१-३-२३-२४)
६. ज्योतिर्दर्शनादिति सूत्रार्थः (१-३-४१)
७. कम्पनादिति सूत्रार्थः (१-३-४०)
८. तदोकोधिकरणविचारः ४-२-८ (१६)

कठोपनिषद्विषयक शारीरकाधिकरणत्रयम् ।

९. अत्त्रधिकरणम् (१-२-२)
१०. प्रमिताधिकरणम् (१-३-६)
११. आनुमानिकाधिकरणम् (१-४-१)

पूर्वमीमांसाविचाराः ।

1. तस्य धेनुरिति गवाम् (१०-३-५६)
2. यदि तु ब्रह्मणः (१०-३-७२ सू.)
3. स्वर्गकामाधिकरणांशः (६-१-१)
4. संदिग्धेषु (१-४-२९ सू.)
5. बर्हिराज्याधिकरणम् (१-४-१० सू.)
6. प्रोक्षणाधिकरणम् (३-५-७)
7. अहीनाधिकरणम् (३-३-८)
8. समिध्यमानवतीं (५-३-४ सू.)
9. विध्यन्ताधिकरण (७-४-१)
10. लौकिके दोष— (९-३-९ सू.)
11. अश्वप्रतिग्रहेष्टिनिमित्ताधिकरण (३-४-३४)
12. मुख्यं वा—(१२-२-२३ सू.)
13. भूयसां स्यात् (१२-२-२२)
14. मूलतः शाखाम् (४-२-८)

—:-:—:-:—:-:—

टिप्पण्यां प्रमाणवाक्यग्रहणस्थलेषु आकरनिर्देशः तत्रतत्र कृत एवास्ति । यत्र नास्ति, तावन्मात्रमिह—

एतद्ध स्म वै तै. ब्रा. ३-११-८
अतसन्तात् पा ५-४-१०३
त्रिसुपर्णं पठन्ति तै. ना. ४५-१
अप पुनर्मृत्यु जयति तै.ब्रा ३-११
मां मा बाधस्व-भाष्य. १-२-१२
सांपराये ब्र. सू. ३-३-२७
पराधिकरण-ब्र. सू.३-२-६(३०)

उकारः स्वम. अथर्वशिखार्थानुवादः
चक्षोस्सूर्यः पुरुषसूक्तम्
इह चेदवेदीत् केन २. ख.
तयोऽसौ ऐ. आ. २-२-४-६
लब्धरूपे. ब्रह्मसिद्धिः

कठोपनिषदर्थसंग्रहः

नचिकेता यमात् प्राप्य सौमनस्यं पितुर्वरम् ।
स्वर्ग्याग्निज्ञानमप्येवं वव्रे मुक्तात्मवेदनम् ॥ १ ॥

स तं प्रशस्य प्रोवाच शब्दैकज्ञेयमात्मगम् ।
तादर्थ्यं दान्तभक्तैकलभ्यं सूक्ष्मतमं विभुम् ॥ २ ॥

इन्द्रियार्थमनोबुद्धिजीवदेहान् हयादिवत् ।
स्थितान् देवश्च वशयन् पदं विष्णोर्भजेदिति ॥ ३ ॥

अङ्गुष्ठमात्रमात्मानं चिदचित्सर्वशक्तिदम् ।
तमिहामुत्र चाप्येकं ध्यात्वा तादृग्भवेदिति ॥ ४ ॥

पुरमेकादशद्वारमनुवृत्तोऽखिलान्तरम् ।
स्मरन् स्वाम्नलोकस्याप्यग्रयं ज्योतिर्भजेदिति ॥ ५ ॥

अद्भुताश्वत्थकर्तारमभयाय चरन् पथि ।
इहैवाक्षजयी पश्यन् मुच्येतोऽमृत्यु भाग्भवेदिति ॥ ६ ॥

इत्थं कृष्णयजुर्वेदकठोपनिषदि स्थिता ।
षड् वल्ल्यो व्यक्तमेवाहुः श्रीविष्णुं पुरुषं परम् ॥ ७ ॥

वल्लीत्रयात्मकाध्यायद्वयरूपा विभज्यते ।
सेयम् अन्यत्र नानाऽऽहुः कठवल्लीखिलं बुधाः ॥ ८ ॥

प्रमाण-अकारादि

अखिलस्य	गी भा 15-12	अधिष्ठान	गी 18-14
अङ्गुष्ठमात्र	म भा व 26	अध्यवसाय	श्रीभा 2-4-5 सू
अङ्गुष्ठमात्र	पुरुषो ते ना 5।	अनुपोष्य	श्रीभा, 4-2-7
अङ्गुष्ठमात्र	श्वे उ 3	अनेन जीवेन	छा उ 6 3
अतएवप्राण	ब्र सू I 1-12	अप एव ससर्ज	म स्मृ 1-8-8
अत्ताचराचर	ब्र सू 1- -9	अपहत्यपाप्मान	केन 4 ख
अत्र परमपुरुषार्थ	ब्र सू 1-2	अभिद्रवति नाभि	
(17-7-पत्नी ईयरमेद)		अभेदव्यापिन	वि पु 2 14-32

अयश्लोकः श्रु. प्र. 3-1-13
अयं यदा श्रीभा. 1-3-2
अयं वाक्यः तै. ब्रा. 3-11-7
अर्चनीयश्च म.भा.भी. 66-40
अर्थेषु हेयत्रा श्रु. प्र. 1-4-1
अविनाशितु गी. 2-17
अव्यक्तोक्षर गी. 8-21
असात् म. भा. शा. 343-45
अहंमनुरभवम् बृ. उ. 4-10
अहीनाधिकर पू.मी 3-3-8
अदुःखःकर्तौ 4-2-37 सू.प्र
आत्मन आकाशः तै. आ. 1
आदित्यवर्णं उत्तरनारा
आदित्यश्चक्षुः ऐ. उ. 1-2
आनुमानिक ब्र. सू. 1-4-1
आभूतसंप्लवं
इदं मन्त्रद्वयं तावत् श्रु.प्र.1-4-1
इदं महो म. भ. शा. 339-111
इदं शत म. भा. शा. 343-11
इदं श्रेयः म.भाशा. 335-32
इन्द्रियाणि दश गी. 13-5
इमौस रा. वा. 31-4
इयदामननात् ब्र. सू. 3-3-34
ईशानशब्द श्रु. प्र. 1-3-24
ईशानो श्री. भा. 1-3-24
ईश्वरदशर्वः विष्णुसहस्रनाम
ईश्वरस्सर्वे गी. 18-61
उत्क्रान्तिपादः शारीरक 4-2
उत्पत्त्यसंभवात् ब्र.सू.2-2-2
ऊर्ध्वमूलमधः गी. 15-1
ऊर्ध्वमूलमवाक् तै ? आ. 1-11-5
एकदेशेऽपि तन्त्रवा 1-4-10 सू.
एकादशं मनः वि. पु. 1-2-46
एतस्माज्जायते मु.उ. 2-1 ख.
एवं तत्त्वमिदं म.भा.
एपम आत्मा छा. उ. 3-14-3
एष संप्रसादः छा. उ. 8-3-4
एषह्येवासाधु कौषीत 3
ओं तत्सदिति गी. 17-23
ओमित्यने(त्येते?)नैव प्र.उ.5-5
औदुम्बर 10-3-72 विषयवा
कम्पनात् ब्र. सू. 1-3-39
कर्मफलान्यत्ति श्रीभा.1-2-11
कृत्स्नस्य श्रीभा. 1-3-39
कयन्तो घुः लिङ्गानु 40
क्षेत्रज्ञश्चापि गी. 13-2
गुप्तिज् पा. 3-1-5
गुहांप्रविष्टो ब्र. सू. 1-2-11
ग्रहिष्णु गी. 13-16
ग्रहिज्या पा. 6-1-16
छन्दस्युभय पा. 6-4-5—86

जगद्वशे वि-स-फलश्रुति
जीवेशावाभासेन नृ ता 9
जुगुप्साविराम वार्ति 1-4-24
जुष्ट यदा मु उ 3-1
ज्ञाज्ञौ श्वे उ 1 अ
ज्ञेयत्वावचनाच्च ब्र सू 1-4-4
ज्योतिर्दर्शनात् ब्र सू 1-3-40
ज्योतिषामपि गी 13 18
त देवा ज्योतिषा बृ 6-4-16
त विद्याकर्मणी बृ 6-4-2
तदधीनत्वात् ब्र सू 1-4-3
तदीयदीप्ति श्रु प्र 1-3-40
तदोकोग्र ब्र सू 4-2-16
तम परे सुवा उ 2 ख
तमेवशास्त्र म भा
तस्यतावदेव छा उ 6-14
तस्यधेनुरिति पू मी 10-3-56
तस्यधेनुर्द पू मी 3-56
विषयवाक्यम्
तस्या हिरण्मय तै आ
1 27-115
तस्यैष आत्मा मु उ 3-2
तस्यहैतस्य बृ 6-4-2
तिष्ठन्त परमेश्वरम् गी 13 27
तिस्रएव पू मी 3-3-8
विषयवा
तृतीयेन वरेण श्रीभा 1-4 6
नेन धीरा बृ 6-4-8
ते ब्रह्मलोके मु उ 3-2-6
तेषु रथादिरू श्रीभा 1-4-1सू
तोयेन जीवान् तै ना 1-4
त्रयाणामेव च ब्र सू 1-4-6
दशेश्च पा 7-2-68सूत्रेवार्ति
देव मचेत्युपास्य श्रीभा 1-4-6
देवतापारमार्थ्य वि पु 1-1-26
देहयोगाद्वा ब्र सू 3-2-5
द्युभ्वाद्यधिकरणे ब्र सू 1-3-1
द्वासुपर्णा मु उ 3-1 ख
द्वितीय विष्णु वि पु 6-7 18
धर्मे उपाय श्रु प्र 1-4-6
धृत्यासमा वेदार्थसंग्रहान्ते
ध्रुवसूर्यान्तर वि पु 2-7-18
न केसरिणो पू मी 3-4-34
गतम्
न च कर्तु ब्र सू 2-2-43
न जातु काम म स्मृ 2-94
न तत्र सूर्य श्रु प्र 1-3-40
न तद्भास गी 15 6
न प्रेत्यसंज्ञास्ति बृ 4-4-12
नवनीत म भा शा 343-12
न सदृशे म भा मोक्षधर्मे
न स्वर्गं नापुनर्भवम्

नागृहीत पू.मी. आकृत्यधि 1-3-10
नात्माश्रुतेः ब्र.सू. 2-3-17
नानृतंवदेत् पू.मी. कर्त्रधिकरण
नान्योतोस्ति बृ. 5-7-27
नास्यजरया छा. उ. 8-1-5
निर्व्यापार पाञ्चरात्र
नेतरोऽनु ब्र.सू. 1-1-16
पद्मानियस्य कुमारसं 1-16
परंज्योतिरुप छा.उ. 8-3
परमागतिः श्रु.प्र. 2-4-4 सू.
परमात्मनः श्रीभा. 1-2-11
परात्तु ब्र. सू. 2-4-41
पराभिध्यानात्तु ब्र.सू.3-2-4
पाय्यसान्नाय्य पा. 3-1-129
पृथुपाजव पू.मी.5-3-4 विषय.
प्रकरणाच्च ब्र. सू. 1-2-10
प्रजापतिः प्रजा तै.ब्रा. 1-1-10
प्रणवं प्रदास्य श्रीभा.1-4-6 सू.
प्रसीदत्यच्युतः
प्रसूति नाश वि.पु. 1-4-31
प्राणपादः शारीरक 2-4
प्राणस्तथानु ब्र. सू. 1-1-29
प्राणाधिपः श्वे. उ. 5
प्राणीतुचेतनः अमर 1-4-30
प्रोक्षाद्यधिकरण पू.मी. 3-4-7
प्रैतुहोतुः पू.मी.3-5-7 विषयवा
बर्हिराज्याधि पू.मी. 1-1-10
ब्रह्मजज्ञो श्रीभा. 1-2-12 सु.
ब्रह्मणापरम गी. भा. 13-13
ब्राह्मणपरिव्राज
भक्तश्चाच म. भा. मोक्षधर्म
भविष्यति म.भा.शा. 335-44
भूयसां पू. मी. 12-2-22 सू.
भोगेनत्वितरे ब्र. सू. 4-1-19
मनुष्याणां गी. 7-3
महद्वच्च ब्र. सू. 1-4-7
मुख्यं वा पू.मी. 12-2-23 सू.
मूलतः पू.मी. 4-2-8 विषयवा
य आत्मनि बृ.भाष्यं 3-7-30
यं संसाराख्यं गी.भा. 15-1
यदादित्य गी. 15-12
यदितु पू.मी. 10-3-72 सू.
यथेरूपं पू.मी 9-3-3 विषय.
यश्चाधर्मेण म. भ. शां. 335
यस्मिन्नविश्रमाः म. भा.
यस्मिन्नोष्णम्
यस्यादित्यः
यावतो पू.मी. 3-4-34 विषय.
यूपोर्वैयमस्य पू.मी9-3-3विषय.
ये चामुष्मात् छा.उ. 1-6-8
येयमित्यादि श्रु.प्र.1-2-12
योगिनः प्रति ब्र.सू.-42-20
योदेवानां मै. ना. 19

रमणीयचरणा छ उ 5-10
रश्मिभिरेष बृ 7 ९-1
लक्षणहेत्वो पा 3-2-126
लुपसद् पा 3-1 24
लौकिकेदोप पू मी 9-3-9 सू
वदतीतिचेन्न ब्र सू 1-4-5
वाचोमनसि श्रु प्र 1 4-1
वायुश्चान्तरिक्ष बृ 4-3 3
विज्ञानादि ब्र सू 2-2-44
वासुदेवान् सङ्कर्षणो पाञ्चरात्र
विध्यन्ताधिकरण पू मी 7 4 1
विप्रतिषेधाच्च ब्र सू 2-2-45
विशेषणाच्च ब्र सू 1-2 12
वैदिकीवैदिक शास्त्रदी 7-4-1
व्यवहिताश्च पा 1-4-82
शब्दादेव ब्र सू 1-3-24
सङ्कर्षणात्प्रद्युम्न पाञ्चरात्र
सन्दिग्धेषु पू मी 1-4 29 सू
सप्ताधिकरणम् ब्र सू 3 3 1
सयम ब्र सू 3 1 13
सदैकरूप वि पु वि-सहस्रनाम
सत्त इमे मु उ 2-1
सम सर्वपु गी 13-27
समानाच्च ब्र सू 4-2 7
सामिप्य पू मी 5-3 4 सू
स यदिपित छा उ 8-2-1
सर्वत पाणि गी 13-13
सर्वतेजसा श्रीभा 1-3-40
सर्वत्रप्रसि ब्र सू 1-2-1
सर्वनाम्ना वामन सू ९-11
सर्वस्य चाह गी 15-15
सर्वे प्रमाण म भा शा 343-44
सर्व वेदा इत्या श्रु प्र 1-4-6सू
सत्पुरुषनृप म भा शा 349-68
स स्वर्ग स्यात् पू मी 3-3-15
सह ब्रह्मणा तै उ 2-1-1
सहस्रादि परम स (श्रीभा 2 2-42
सांख्य योग म भा शा 349 2
सूक्ष्म तु ब्र सू 1-4-2
सूक्ष्मत्वात्तत् गी 13-15
स्वर्गकामाधिकरण पू मी 6 1 1
स्वर्गशब्देन श्रीभा 1-4 6 सू
स्वर्गे वा ९-1-111महाभाष्ये
स्वर्गापवर्ग मार्गी
स्वर्गापवर्गयोरेक
स्वर्गऽपिपात वि पु 6 5 50
स्वस्तये ऋग्वे म 10-178-1
हयादिरूपि श्रीभा 1-4-1
हस्तादयस्तु ब्र सू 2-4-6
हृदयस्यप्रधान श्रु प्र
हृद्यपेक्षया ब्र सू 1-3-25

॥ शुभमस्तु ॥